

Jakub Jasiński

EWOLUCJA SYSTEMU DORADZTWA I WSPARCIA BADAWCZEGO ROLNICTWA

Doradztwo i pozaszkolne kształcenie rolnicze jako przedmiot badań naukowych

Doradztwo rolnicze przez wielu badaczy przedmiotu traktowane jest jako odrębna dyscyplina badań naukowych, która – wraz z pozaszkolną oświatą rolniczą – tworzy andragogikę rolniczą¹, czyli subdyscyplinę naukową andragogiki ogólnej (Maziarz 1984, s. 10). Według Wenancjusza Kujawińskiego andragogika rolnicza wyrosła na gruncie przedwojennej agronomii społecznej² (Kujawiński 2009), nauki określanej przez Antoniego Wojtysiaka jako: „mającej na celu badanie i poznawanie wszelkich zjawisk społecznych w życiu rolniczym oraz podawanie środków i sposobów dla podnoszenia społeczeństwa wiejskiego na wyższy poziom kultury rolnej” (Wojtysiak 1937, s. 291). Agronomia społeczna to działalność organizowana przez państwo, samorządy czy osoby prywatne, głównie o charakterze oświatowym, mająca na celu motywowanie rolników indywidualnych i zorganizowanych w różnych formach współpracy do działań rozwojowych (aspekt wychowawczy) oraz uzupełnianie brakujących im wiadomości (aspekt poznawczy) i umiejętności (aspekt sprawczy) (Kujawiński 2009, s. 28–30).

¹ „Andragogika rolnicza to nauka o celach, przebiegu, warunkach, prawidłowościach i skutkach intencjonalnego kształcenia i wychowania ludzi dorosłych (rolników) oraz ich samokształcenia i samowychowania” (Turowski 1975, s. 58). Z.J. Przychodzeń wydziela natomiast z andragogiki rolniczej trzy „podgrupy”: dydaktykę doskonalenia zawodowego w rolnictwie (organizację procesu doskonalenia zawodowego w rolnictwie), doradztwo rolnicze (organizację procesu doradczego w rolnictwie) i innowatykę rolniczą (organizację procesu innowacyjnego w rolnictwie) (Przychodzeń 1992, s. 13–15).

² Agronomia społeczna przez poszczególnych badaczy była traktowana jako:

- „wychowawczo-oświatowe oddziaływanie na rolników poprzez odpowiednie instytucje i działaczy, mające wspólnie z innymi środkami polityki gospodarczej wpływać w kierunku podnoszenia ludności rolniczej na wyższy stopień kultury materialnej, społecznej i częściowo duchowej” (Bronikowski 1938, s. 75);
- „działalność obejmująca wszelkie prace oświatowe, zawodowe, gospodarcze zmierzające do zorganizowania rolnictwa i utrzymania produkcji rolnej na potrzebnym dla narodu poziomie ilościowym i jakościowym” (Wojtysiak 1937, s. 291);
- „działalność społeczno-oświatowa oparta na inicjatywie prywatnej, zrzeszeń, instytucji samorządowych lub państwa, polegająca na upowszechnianiu wiedzy rolniczej w celach ogólnospołecznych wsi – a nie w interesie pojedynczego rolnika – realizowana przy pomocy właściwych sobie metod i środków różnych od metod i form pracy szkolno-nauczycielskiej i urzędniczej w administracji rolnej” (Bronikowski 1934, s. 23).

W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji doradztwa rolniczego. Czesław Maziarz, uważany za jednego z czołowych badaczy zagadnień związanych z rozpowszechnianiem wiedzy wśród rolników, postrzegał doradztwo rolnicze jako udzielanie „pomocy fachowej rolnikom – producentom w konkretnych sprawach zawodowych, związanych z dążeniem do racjonalnego prowadzenia gospodarstwa. Pomoc ta polega na przekazywaniu rolnikom odpowiednich informacji oraz instruktażu z zakresu przyrodniczych, technicznych i ekonomicznych zagadnień produkcji rolniczej, jak również na przekonywaniu i nakłanianiu do racjonalnego działania w kierunku nieustannego ulepszania organizacji gospodarstw i technologii produkcji”. Jego zdaniem praca doradcza jest „swoistym oddziaływaniem na osobowość rolników, w którym splatają się ze sobą elementy nauczania i wychowania dorosłych z procesem podejmowania racjonalnych decyzji gospodarczych i ich urzeczywistniania” (Maziarz 1984, s. 12). Uważał on też, że doradztwo rolnicze jest częścią składową szerszego systemu społeczno-oświatowego, określanego mianem systemu upowszechniania wiedzy rolniczej i postępu w rolnictwie³ (tamże, s. 23).

Definicje doradztwa rolniczego – traktowanego jako jedna z nauk andragogicznych – w większości mają wspólny mianownik, na który składają się istota i podstawowe cele stawiane przed instytucją doradczą, choć warto pamiętać, że te ostatnie w warstwie pozarolniczej także ewoluowały w ciągu dziesięcioleci w związku z wprowadzanymi reformami, zachodzącymi przemianami ustrojowymi i doraźnymi potrzebami politycznymi. Właśnie zmiany instytucjonalne oraz ewolucja celów i funkcji doradztwa rolniczego – wynikająca bardzo często z czynników innych niż postęp naukowy i zmiany w technologii produkcji rolniczej – stanowią główny temat i pole rozważań w rozdziałach 2. i 3. niniejszego tekstu. Skoro bowiem z jednej strony doradztwo – jak pisał Maziarz – służyć ma szerzeniu wiedzy rolniczej, a z drugiej wspomagać podejmowanie szeroko rozumianych decyzji gospodarczych, to już z samej definicji wynika, że nie mogło być ono realizowane w oderwaniu od zmieniającej się rzeczywistości: ekonomicznej, społecznej i politycznej. Przez minione sto lat szczególnie ta ostatnia wywarła dodatkowe piętno na kształcie doradztwa, wielokrotnie angażując je do realizacji celów *stricte* polityczno-ustrojowych – a zapominając o tym, co wg badaczy andragogiki rolniczej stanowić powinno główne zadania doradztwa rolniczego. Tym samym mówić możemy o znacznym wpływie

³ Poprzez postęp w rolnictwie Maziarz rozumiał „to wszystko, co wprowadza się do produkcji rolniczej i życia społecznego wsi, jako nowe w danym miejscu i czasie i jako racjonalne w celu uzyskania wyższych efektów produkcyjno-ekonomicznych oraz podnoszenia poziomu kultury i dobrobytu” (Maziarz 1984, s. 14).

zarówno tzw. zależności ścieżkowej (ang. *path dependence*) (zob. Arthur 1989; David 1992), jak i konkretnych decyzji politycznych na kształt systemu doradztwa rolniczego w ostatnim wieku i jego efektywność, a pośrednio także na charakter i możliwości rozwoju całego sektora rolnictwa w Polsce.

Czynnikami różnicującymi definicje doradztwa rolniczego są natomiast: zakres, stosowane metody oraz cele szczegółowe pracy doradczej (Wiatrak 2013, s. 21–22). Dość ogólna definicja doradztwa rolniczego głosi, że jest to rodzaj edukacji rolniczej polegającej na motywacyjnym i intencjonalnym współdziałaniu partnerskim rolnika z doradcą rolniczym, zmierzającym do rozwiązania problemów zawodowych rolnika znajdującego się bądź mogącego się znaleźć w określonej sytuacji problemowej. Działalność doradcza pozwala:

- przygotować rolnika do podejmowania skutecznych działań zapobiegających niepowodzeniom w jego pracy we własnym gospodarstwie rolnym;
- nastawić i wdrożyć rolnika do samodzielnego rozpoznania i rozwiązywania swoich problemów zawodowych.

Doradztwo ma pomóc prowadzącemu gospodarstwo rolne w rozwiązaniu problemów ograniczających jego działalność i zmniejszających efektywność, których nie może on rozwiązać za pomocą swoich dotychczasowych wiadomości, umiejętności, przyzwyczajzeń i postaw (Kujawiński 2009, s. 28–30). Z punktu widzenia całości systemu gospodarczego doradztwo przyczyniać się ma do zmiany pewnych struktur o charakterze mikroekonomicznym (gospodarstwo rolne) i makroekonomicznym (rolnictwo, gospodarka narodowa) w efektywne systemy gospodarowania (Król 2013). Opierając się na tak sformułowanych zadaniach doradztwa rolniczego, można wyróżnić następujące jego funkcje (Brodnicki, Chyłek 1999, s. 21):

- funkcja oświatowa (pomoc rolnikom i innym mieszkańcom obszarów wiejskich w uzupełnianiu kwalifikacji zawodowych poprzez doskonalenie zawodowe w formie kursów, seminariów, szkoleń, wycieczek, pokazów itp.);
- funkcja wdrożeniowo-upowszechnieniowa (wdrażanie i upowszechnianie wyników badań, wprowadzanie nowych technologii produkcji w sektorze rolno-spożywczym);
- funkcja informacyjna (zbieranie, przetwarzanie i rozpowszechnianie informacji o rynkach rolnych, sytuacji w rolnictwie, przetwórstwie rolno-spożywczym i w otoczeniu rolnictwa, wydawanie czasopism, biuletynów, broszur, ulotek itp.);
- funkcja dochodowa, związana z pomnażaniem dochodów rolników (w ostatnich dwóch dekadach ważna także w kontekście pozyskiwania wsparcia

ze źródeł zewnętrznych – np. ze środków UE i krajowych przeznaczanych na rozwój wsi i rolnictwa).

Warto zauważyć, że w ciągu ostatnich stu lat ewoluowała także agronomia, rozumiana jako odrębna, bardzo szeroka dyscyplina naukowa traktująca o gospodarowaniu i gospodarstwie rolnym, zarówno poruszająca kwestie teoretyczne, jak i obejmująca praktyczną wiedzę o rolnictwie. Sto lat temu agronomia miała głównie charakter empiryczny – drogą obserwacji i doświadczeń starano się poznawać, jakie czynniki wpływają na produktywność roślin oraz na wielkość i jakość plonu. Stopniowo, dzięki rozwojowi biologii, chemii i fizyki, wchodzono głębiej w procesy życiowe, interpretując nie tylko efekty określonych reakcji roślin, lecz także ich przyczyny. Z punktu widzenia „czystości nauki” był to złoty wiek agronomii, ponieważ harmonijnie łączyła ona różne dyscypliny podstawowe, mniej lub bardziej w tym czasie rozwinięte (Podlaski 2013, s. 8). Wraz z rozwojem nauk rolniczych zakres agronomii uległ zawężeniu do środowiskowo-agrotechnicznych aspektów produkcji roślinnej. Ewolucja ta miała i ma swoje konsekwencje w zmianach struktury szkolnictwa rolniczego, jak również w relacjach pomiędzy działalnością świata nauki rolniczej i możliwościami aplikacyjnego wykorzystania prac badawczych. Najdynamiczniejszy rozwój agronomii w Polsce to lata powojenne – okres ten trwał aż do lat osiemdziesiątych poprzedniego wieku⁴. Wyróżnić można kilka podstawowych czynników i impulsów rozwoju agronomii w Polsce po 1945 roku:

- wydzielenie w ramach struktury szkolnictwa wyższego oddzielnych uczelni rolniczych (wyższych szkół rolniczych) – w ten sposób w wielu przypadkach program studiów i badania naukowe zostały zdominowane przez problemy ściśle związane z produkcją rolniczą (wydziały rolnicze zaczęły się przede wszystkim koncentrować na produkcji roślinnej);
- powstanie PGR i w konsekwencji wzrost zapotrzebowania na proste recepty technologiczne w zakresie uprawy roli i roślin;
- brak sektora prywatnego (aż do okresu transformacji), który w odpowiednim momencie zacząłby prowadzić badania i oferować własne technologie uprawy lub metody hodowli.

⁴ Przed II wojną światową z agronomii nie wydzielili się jeszcze takie dyscypliny jak biochemia, hodowla roślin czy mikrobiologia glebowa. Jednocześnie po 1945 r. oddziaływanie agronomii na produkcję rolniczą było ogromne, ponieważ plon w największym stopniu zależał od warunków środowiska i modyfikującej te warunki agrotechniki. Wpływ genotypu (odmiany) na plon był niewielki, ponieważ niski poziom agrotechniki i duży wpływ środowiska nie pozwalał na ujawnienie się cech genetycznych odmian (Podlaski 2013, s. 11).

Jednakże w rezultacie powyższego agronomia stopniowo ewoluowała z interdyscyplinarnej dziedziny nauki w kierunku uprawy roli i roślin, a potem technologii uprawy poszczególnych gatunków roślin. Otwarcie się na świat w wyniku transformacji ustrojowej spowodowało konfrontację sytuacji, w jakiej trwały polskie katedry agronomii i inne jednostki badawcze, ze stanem istniejącym za granicą, w którym badania agronomiczne opierają się na dyscyplinach podstawowych, a znaczący segment rynku badań aplikacyjnych w rolnictwie ma charakter komercyjny i finansowany jest przez firmy, głównie hodowlano-nasienne (zob. Podlaski 2009, 2013, s. 11–13).

Zmiany instytucjonalne doradztwa rolniczego w Polsce

W ciągu ostatnich stu lat działalność instytucji zajmujących się doradztwem rolniczym i transferem wiedzy do sektora rolnego podlegała nieustającym przekształceniom. Z jednej strony wynikały one ze zmieniających się w tym czasie warunków gospodarowania na obszarach wiejskich i związaną z tymi przemianami koniecznością dostosowywania programów, narzędzi i metod doradczych (Parzonko 2010, s. 262; por. Wiatrak 2013). Z drugiej strony przeobrażenia te były ściśle powiązane ze zmianami ustrojowymi państwa oraz przekształcającymi się celami gospodarczymi i politycznymi w odniesieniu do wsi, rolnictwa i mieszkańców terenów wiejskich. Zmian instytucjonalnych oraz ewolucji doradztwa rolniczego (a szerzej metod i narzędzi transferu wiedzy w rolnictwie), które dokonywały się w ciągu ostatniego wieku, nie sposób w szczególności oddzielić od przeprowadzanych w tym czasie reform samorządowych. Służba doradztwa bowiem albo podlegała władzy samorządowej, albo jej struktura i umiejscowienie instytucjonalne były ściśle z tą ostatnią związane.

Geneza doradztwa rolniczego na terenach polskich – czasy przed I wojną światową

Początki doradztwa rolniczego sięgają drugiej połowy XIX w. i w odniesieniu do okresu przed I wojną światową powinny być rozpatrywane w kontekście rozwoju oświaty i szkolnictwa rolniczego. W tym czasie szeroko rozumiana oświata rolnicza była traktowana jako klucz do nowoczesności, sposób na walkę z zacofaniem oraz na radzenie sobie z wyzwaniami, przed którymi stanęły uwłaszczone gospodarstwa i muszący się borykać z coraz większą konkurencją rynkową chłopi (Wawrzyniak 2000, s. 26–27). Ci ostatni, uwolnieni od pańszczyzny,

stawali przed zupełnie nowymi wyzwaniami związanymi zarówno z uzyskaną wolnością osobistą, jak i z samodzielnością gospodarczą w warunkach coraz powszechniej rozwijających się stosunków kapitalistycznych (por. Surzycki 1928). Odpowiedzią środowisk chłopskich na tę nową sytuację było tworzenie różnych form samopomocy – organizacji i instytucji rolniczych, które za cel stawiały sobie integrowanie rolników wokół wdrażania postępu rolniczego, realizacji przedsięwzięć społecznych czy wspólnego radzenia sobie z problemami zawodowymi. Często towarzystwa rolnicze – głównie poprzez koncentrację na rozwoju działalności oświatowej i kształtowaniu propolskich postaw – stawiały także opór wynaradawianiu chłopów (Farkowski, Cegielski 1969).

W drugiej połowie XIX w. liczba instruktorów (doradców) w towarzystwach rolniczych rosła dość powoli – zmieniło się to dopiero po 1900 r. (Surzycki 1928, s. 121). Przykładowo w 1883 r. działał jeden płatny prelegent, który wygłaszał od 100 do 150 wykładów rolniczych rocznie i w tym czasie odwiedzał ok. 80 gospodarstw⁵ – w 1908 działało pięciu instruktorów, w 1910 było ich 21, a w 1914 – już 50. W miarę wzrostu liczby czynnych instruktorów rosło także zapotrzebowanie na ich wiedzę i pracę. W początkowej fazie powstawania towarzystw rolniczych jeden instruktor działał na terenie kilku powiatów – z czasem dążono do zmniejszenia terenu działalności poszczególnych instruktorów, aby lepiej mogli oni poznać chłopów, ich gospodarstwa oraz istniejące na danym obszarze struktury i kółka rolnicze. Pomimo niewielkiej (choć stale wzrastającej) liczby instruktorów rolnych pracujących przed I wojną światową to właśnie osoby wykonujące ten zawód uznać należy za kluczowe postaci w działalności oświatowo-rolniczej na wsi w tym okresie⁶ (Wawrzyniak 2000, s. 27–28).

⁵ Pierwszy inspektor hodowlany pojawić się miał dopiero w 1911 r., a instruktorka ds. kobiet – w roku 1918. Szacuje się, że dystans dzielący Polskę od krajów Europy Zachodniej w zakresie rozwoju działalności instruktorów rolniczych wynosił 20–30 lat (Wawrzyniak 2000, s. 27–28).

⁶ Warto zauważyć, że jednocześnie w drugiej połowie XIX w. na terenach polskich znajdujących się pod zaborami rozwijało się szkolnictwo rolnicze wszystkich szczebli. Przykładowo w Galicji pierwszą wyższą uczelnią rolniczą była Szkoła Rolnicza w Dublinach koło Lwowa (otwarta w 1856 r., a w 1901 przemianowana na Akademię Rolniczą). Do 1914 r. szkołę ukończyło 1360 absolwentów. W 1874 r. we Lwowie utworzono Krajową Szkołę Gospodarstwa Leśnego – kształcąca w kierunku prowadzenia gospodarki leśnej, upraw lasów, ochrony przed szkodnikami w drzewostanach. W 1847 r. w Prószkowie obok Opola powstała Akademia Rolnicza, którą do chwili likwidacji w 1881 r. ukończyło ok. 400 Polaków. W 1860 r. w Czernichowie pod Krakowem powstała Szkoła Rolnicza, która kształciła młodzież w kierunku ogólnorolnym, a w 1890 na Wydziale Filozoficznym (sic!) Uniwersytetu Jagiellońskiego otworzono Studium Rolnicze. W utworzonym w 1869 r. Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa kształciła się młodzież głównie z zaboru rosyjskiego, a także z Galicji. W latach 1869–1914, czyli w całym okresie istnienia tej szkoły, ukończyło ją ok. 2100 agronomów – polskich i rosyjskich. Uczelnia dysponowała dwoma własnymi folwarkami: Końskowola i Pożóg, o charakterze wzorcowych gospodarstw, będących miejscami rolniczych doświadczeń naukowych i praktyk studenckich (Konopka 2011, s. 178–179).

Niwelowanie różnic porozbiorowych i rozwój agronomii społecznej – dwudziestolecie międzywojenne

Po odzyskaniu niepodległości władze w Polsce stanęły przed koniecznością rozwiązania wielu problemów tworzonej na nowo państwowości, w tym tych związanych z dużymi różnicami w rozwoju gospodarczym i społecznym pomiędzy poszczególnymi częściami nowo powstałego kraju. Niwelowanie różnic porozbiorowych i wypracowanie wspólnych ram systemowych i instytucjonalnych dla rolnictwa było podstawowym zadaniem decydentów, nie tylko tych odpowiedzialnych za kwestie agrarne – rozwój rolnictwa był czynnikiem decydującym dla rozwoju innych działów gospodarki narodowej (Konopka 2011, s. 180). W 1918 r. w granicach nowego państwa polskiego znalazły się tereny o różnej strukturze gospodarstw, różnym stopniu mechanizacji rolnictwa, różnej gęstości zaludnienia i o dużych różnicach mentalnościowych oraz klasowych wśród zamieszkującego poszczególne ziemie chłopstwa (Mieszczankowski 1983). Agronomia społeczna w tym okresie tworzona była na podstawie trzech filarów: nauki i oświaty rolniczej⁷, instytucji i organizacji

⁷ W 1918 r. w II Rzeczypospolitej, w obrębie byłego Królestwa Polskiego, funkcjonowało 16 szkół rolniczych, a na pozostałych terenach – 17. W roku 1918 powstała w Warszawie Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, która wykształciła się z Wydziału Rolnego Towarzystwa Kursów Naukowych (1906–1911), a następnie z Kursów Przemysłowo-Rolniczych (1911–1916) i Wyższej Szkoły Rolniczej (1916–1918). W początkach funkcjonowania SGGW, gdy problematyką przygotowania do pracy w rolnictwie zajmowali się Władysław Grabski i Wiktor Bronikowski, agronomia społeczna była podstawową treścią wykładów na tej uczelni. Dynamiczny rozwój szkolnictwa rolniczego nastąpił po wejściu w życie 9 lipca 1920 r. ustawy o ludowych szkołach rolniczych. Ustawa zobowiązała ówczesne Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Publicznych oraz samorząd terytorialny i gospodarczy do stworzenia w okresie 20 lat dwóch szkół w każdym powiecie (jednej męskiej i jednej żeńskiej). Ludowe szkoły rolnicze dzieliły się na publiczne i prywatne. Głównym ich celem było przygotowanie rolników do prowadzenia własnego gospodarstwa rolnego oraz kształtowanie świadomości w duchu patriotyzmu. Najpierw były to szkoły 11-miesięczne, a potem również półtoraroczne (jak np. szkoła w Pszczelinie). W szkołach tych program nauki był zsynchronizowany z sezonami prac w gospodarstwie, tak by młodzież mogła wiązać treści teoretyczne z praktyką rolniczą. Istotne znaczenie w upowszechnianiu wiedzy i postępu rolniczego miała trzymiesięczna żeńska szkoła wędrowna, której celem było „przygotowanie dziewcząt do życia społeczno-kulturalnego i rozbudzenie zamiłowania do nauki”. Według danych Rocznika Gospodarskiego w 1938 r. było 165 szkół ludowych, w tym 153 rolnicze, dziewięć ogrodniczych i trzy leśne. Spośród nich 97 stanowiły szkoły roczne (49 męskie i 48 żeńskich), 29 – dwuzimowe (tylko męskie), 22 – wędrownie (pięć męskich i 17 żeńskich), a sześć – dwuletnie (cztery męskie i dwa żeńskie). Inne szkoły ludowe ograniczały się do liczby 11 (chmielarska, drobiarska oraz szkoły leśne i mleczarskie). W okresie międzywojennym powstawały również uniwersytety ludowe. Była to inna forma pozaszkolnej oświaty rolniczej – w 1938 r. było ich 15. W II Rzeczypospolitej rozwijało się również średnie szkolnictwo rolnicze. W 1939 r. było w Polsce 18 średnich szkół rolniczych, w tym 10 liceów i osiem gimnazjów. W dwudziestoleciu istniały także cztery średnio-wyższe szkoły rolnicze: we Lwowie – kursy ziemiańskie, prowadzone przez związek ziemian, w Cieszynie – Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego, w Snopkowie koło Lwowa – Główna Szkoła Gospodarcza Żeńska oraz w Poznaniu – Państwowa Szkoła Ogrodnictwa. W okresie międzywojennym istniała natomiast tylko jedna typowa uczelnia rolnicza – wspomniana Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, w której młodzież uczyła się na trzech wydziałach:

rolniczych⁸ oraz producentów rolnych. W obszarze nauki i oświaty wyróżnić można szkolnictwo typu akademickiego, placówki naukowo-badawcze oraz szkoły rolnicze – zarówno średnie, jak i niższe (Wawrzyniak 2000, s. 28). Jednocześnie można wyodrębnić trzy typy działających w tym czasie instruktorów wiejskich (Maziarz 1975, s. 23–24): instruktorzy rolni zajmujący się problemami gospodarstwa wiejskiego, organizacją i technologią produkcji rolniczej oraz pracą oświatowo-doradczą, instruktorki do spraw wiejskiego gospodarstwa kobiecego i pracy oświatowej wśród kobiet wiejskich, instruktorzy do spraw młodzieży wiejskiej. Osoby te były zatrudniane głównie w⁹:

- towarzystwach rolniczych, grupujących kółka rolnicze;
- izbach rolniczych;
- związkach kół gospodyń wiejskich;
- innych organizacjach rolniczych (głównie związkach branżowych).

W latach 1919–1930 liczba instruktorów zwiększyła się dziesięciokrotnie – odpowiednio z 200 do 2000 zatrudnionych w tym charakterze osób. Zważywszy na potrzeby i zacofanie wsi polskiej oraz rolnictwa, była to liczba niewielka – tym bardziej że w latach trzydziestych liczba instruktorów spadła na skutek kryzysu gospodarczego¹⁰ (Pawlikowski 1975). Szacuje się, że łącznie z fachowcami izb rolniczych i spółdzielni oraz nauczycielami szkół rolniczych idee agronomii społecznej na terenach Polski w latach trzydziestych XX w. wcielało w życie ok. 3 tys. osób¹¹.

rolniczym, leśnym i ogrodniczym. Warto dodać, że w tym czasie kadry dla rolnictwa z wyższym wykształceniem przygotowywano także w innych wyższych uczelniach. We Lwowie miało to miejsce w Akademii Medycyny Weterynaryjnej. W Politechnice Lwowskiej, tak jak i w Poznańskiej, istniał Wydział Rolniczo-Leśny. Lekarzy weterynarii przygotowywano poza tym na Wydziale Weterynaryjnym na Uniwersytecie Warszawskim. Na Uniwersytetach Poznańskim i Lwowskim utworzono wydziały rolniczo-leśne, a w Krakowie i Wilnie – wydziały rolnicze (Grabińska 2004, s. 82–84, 86). Dla porównania obecnie w Polsce – co można traktować poniekąd w charakterze schedy po „złotych latach” rozwoju agronomii (zob. Podlaski 2013) – w obszarze badań nad rolnictwem, rozwojem wsi, rynkami rolnymi i rybołówstwem działa 12 instytutów badawczych (pod nadzorem Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi), 47 wydziałów w obrębie dziewięciu publicznych uczelni wyższych (nadzorowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego), 10 instytutów Polskiej Akademii Nauk oraz 10 innych instytutów badawczych podległych innym ministerstwom, które częściowo prowadzą badania na rzecz rolnictwa. Łącznie w placówkach tych na rzecz rozwoju rolnictwa pracuje ponad 18 tys. osób (Kondraszuk, Parzonko 2012).

⁸ Organizacje rolnicze pozwalały nadać agronomii społecznej masowy charakter – w 1938 r. same tylko kółka rolnicze zrzeszały ponad 300 tys. członków (Parzonko 2005, s. 245).

⁹ Instruktorzy posiadali swoją hierarchię stopni i tytułów zawodowych: asystent instruktora, praktykant, młodszy instruktor, instruktor, starszy instruktor.

¹⁰ Wielki kryzys gospodarczy lat 1929–1935 bardzo dotkliwie odczuło polskie rolnictwo – ceny płodów rolnych spadły nawet o 68% w stosunku do okresu sprzed kryzysu (Konopka 2011, s. 175).

¹¹ W 1931 r. wśród instruktorów było 37% osób z przygotowaniem akademickim, ponad 39% z przygotowaniem średnim, ok. 19,5% z niższym i ponad 4% bez wykształcenia (Bronikowski 1934, s. 251). Jednocześnie 30% instruktorów w 1939 r. charakteryzowało się 2–5-letnim stażem pracy, 21% – stażem

Od momentu odzyskania niepodległości kolejne polskie rządy stały na stanowisku, że konieczne jest przeprowadzenie reform agrarnych jako niezbędnego warunku rozwoju wszystkich dziedzin życia społeczno-gospodarczego kraju. Z powyższym wiązała się również konieczność podjęcia decyzji – zawartej m.in. w ustawie z dnia 28 grudnia 1925 r.¹² – o obowiązku tworzenia ośrodków naukowych rolnictwa. Zgodnie z przepisami ww. ustawy ośrodki miały liczyć do 70 ha powierzchni gruntów, a ich głównym zadaniem miało być tworzenie wzorów prowadzenia nowoczesnej gospodarki rolnej. Na terenach silnie rolniczych i o dużym zagęszczeniu gospodarstw zakładano także tzw. gospodarstwa wzorcowe, które miały służyć chłopom za wzór i przykład działalności. Do zadań tych gospodarstw należało wprowadzanie do praktyki najnowszych osiągnięć naukowych w rolnictwie¹³ (Konopka 2011, s. 177).

Reaktywowanie służb doradczych – dekada powojenna (1945–1956)

Prace nad rozpoczęciem funkcjonowania instruktorów rolnych zostały podjęte niezwłocznie po zakończeniu działań wojennych. Już w lipcu 1945 r. – w okresie pierwszych powojennych żniw – ówczesne Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych zajęło się przywróceniem stanowisk instruktorskich. W latach 1946–1948 starano się nawiązywać do doświadczeń okresu międzywojennego i instruktorów powoływano przy izbach rolniczych. Uruchomiono trzy tzw. okręgi ćwiczebne organizacji gospodarstw – ośrodki edukacyjno-szkoleniowe poświęcone kształceniu doradców: Pomorski Okręg Ćwiczebny w Zalesiu koło Torunia („obsługiwał” instruktorów i kandydatów na instruktorów z pięciu województw Polski północno-zachodniej), Krakowski Okręg Ćwiczebny w Rabie Wyżnej (dla osób z południowo-zachodniej części kraju) i Warszawski

5–10-letnim, 15% stażem 10–15-letnim, a ponad 1/3 stażem przekraczającym 15 lat. Około 75% instruktorów miało praktykę folwarczną, 21,5% znało faktyczne problemy małych gospodarstw rolnych, a ok. 3% nie miało żadnej praktyki. Średni wiek instruktora wynosił wtedy ok. 40 lat (Wawrzyniak 2000, s. 30).

¹² Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej.

¹³ Niezależnie od wzorowych gospodarstw w dwudziestolecie międzywojennym tworzone były także tzw. wzorowe wsie. Za jedną z nich – biorąc pod uwagę uzyskiwane wyniki ekonomiczne w rolnictwie i rozwój społeczny mieszkańców – uważano Lisków obok Kalisza. Lisków zyskał miano wsi wzorowej dzięki inicjatywom ks. Wacława Błizińskiego, a przede wszystkim umiejętnemu stymulowaniu przez niego lokalnej społeczności. Istniały tam szkoła rolnicza, seminarium nauczycielskie, ośrodek zdrowia, sierociniec, spółdzielnia mleczarska, kasa Stefczyka, dom ludowy oraz spółdzielnia zaopatrzenia i zbytu. Wszelkie inwestycje w Liskowie finansowali państwo, samorząd lokalny i Polonia. Wieś była znana do tego stopnia, że stała się w okresie dwudziestolecia międzywojennego miejscem licznych wycieczek z kraju, a nawet z zagranicy – odwiedzano tę niedużą miejscowość w powiecie kaliskim po to, by zapoznać się z jej funkcjonowaniem, podpatrzeć i być może przenieść na własny grunt rozwiązania tam wprowadzane (Konopka 2011, s. 177).

Okręg Ćwiczebny (dla pozostałych chętnych z innych regionów kraju) (Frąk 1946). W latach 1946–1948 instruktorów można podzielić na takich, którzy zajmowali się organizacją pracy gospodarstw, oraz na takich (i takie), którzy doradzali w kwestiach wiejskiego gospodarstwa kobiecego. W tym okresie da się zaobserwować znaczne różnice w liczbie instruktorów działających w poszczególnych województwach. Było to spowodowane faktem, że zatrudnianie instruktorów pozostawiono w kompetencjach samorządnych organizacji chłopskich – izb rolniczych. Dla przykładu w 1946 r. w województwach rzeszowskim i pomorskim funkcjonowało odpowiednio 14 i 17 instruktorów, a w łódzkim i kieleckim – 137 oraz 248. Dość duże były także wahania liczby zatrudnianych na tych stanowiskach osób – zaledwie rok później w kieleckim pracowało jedynie 27 instruktorów (dziewięciokrotnie mniej niż w 1946 r.), a w pomorskim – 111 instruktorów (ponad sześć razy więcej niż w 1946 r.). Analizując liczbę zatrudnionych instruktorów rok do roku (1947 do 1946), należy stwierdzić, że ich zatrudnienie spadło o przeszło połowę – z 1051 do 503 osób, przy czym liczba instruktorów powiatowych wzrosła w tym czasie ze 148 do 308, a rejonowych zmalała z 903 do 195 osób. W konsekwencji w 1947 r. na jednego instruktora przypadało średnio prawie 46 tys. indywidualnych gospodarstw o powierzchni ponad 2 ha. Radykalna zmiana kursu polityki rolnej w kierunku uspołdzielczenia wsi, rozpoczęta w 1949 r., przyczyniła się do likwidacji instruktorskich stanowisk pracy (Wawrzyniak 2000, s. 32–34; 2011, s. 24–25).

Budowa hierarchicznej służby doradczej – lata 1956–1967

W 1956 r., kiedy rozpoczęto proces odchodzenia od intensywnej kolektywizacji rolnictwa, zaczęły odradzać się różne formy samorządu chłopskiego – kółka rolnicze, zrzeszenia branżowe czy spółdzielnie. Z punktu widzenia rozwoju systemu oświaty i doradztwa rolniczego kluczową instytucją okazały się kółka rolnicze, które zaczęły zatrudniać instruktorów rolnych – w 1959 r. podczas I Krajowego Zjazdu Kółek Rolniczych podjęto uchwałę, w myśl której doradca rolniczy miał być zatrudniony w każdej gromadzie. W tym samym czasie zdecydowano o powstaniu Funduszu Rozwoju Rolnictwa, który finansowany był z różnicy pomiędzy cenami rynkowymi a cenami płaconymi przez państwo za obowiązkowe dostawy. Fundusz służył wsparciu rozwoju rolnictwa, a z jego środków ufundowano m.in. budowę tzw. agronomówek (Wawrzyniak 2000, s. 34–35) – były to siedziba i miejsce pracy doświadczalno-demonstracyjnej agronoma gromadzkiego, często także miejsce jego zamieszkania (budynek wraz z przyległą działką ziemi) (zob. Doroszewski 1958–1962). Dzięki tym

decyzjom i uzyskanym na ich realizację finansom liczba agronomów gromadzkich w latach 1960–1967 zwiększyła się z 3981 do 5268. Do ich podstawowych zadań (szczegółowo opisanych w zarządzeniu Ministra Rolnictwa)¹⁴ zaliczono:

- organizowanie produkcji nasiennej i realizowanie gromadzkiego planu nasiennego;
- organizowanie walki z chorobami i szkodnikami upraw roślinnych;
- organizowanie zagospodarowania gruntów rolnych;
- działalność w zakresie wprowadzenia postępu w produkcji rolniczej i rozwiązywania najistotniejszych problemów danej gromady.

W tym okresie ukształtowany został model agronoma, który z jednej strony – zgodnie z literą prawa – zwiększał mechanizację i efektywność produkcji rolniczej, z drugiej był rzecznikiem i swego rodzaju inspiratorem wielu społecznych form działania na wsi, tworzenia struktur organizacyjnych, kształtowania nowoczesnych postaw społeczno-zawodowych rolników.

W 1963 r. na mocy zarządzenia Ministra Rolnictwa¹⁵ stworzono – niezależnie od stanowiska agronoma gromadzkiego – stanowisko zootechnika gromadzkiego. Zootechnicy byli jednak pracownikami powiatowej rady narodowej, a nie kółek rolniczych – te ostatnie zatrudniały agronomów. Służba doradcza została tym samym podzielona na specjalistów od produkcji roślinnej i zwierzęcej, którzy dodatkowo różnili się swoim „umocowaniem” w strukturach władzy. Generalnie w latach 1960–1967 wykształciła się hierarchiczna struktura doradztwa rolniczego. Bezpośrednio z rolnikami pracowali instruktorzy, którzy byli zatrudnieni na szczeblu powiatowym – przez Powiatowy Związek Kółek Rolniczych (agronomowie gromadscy) lub przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (zootechnicy gromadscy) – a swoje zadania wykonywali w rejonach lub w gromadach. Kolejną, liczniejszą grupę stanowili pracownicy powiatowych instytucji rolniczych – związków kółek rolniczych i rad narodowych – którzy zazwyczaj niemalże wcale nie mieli bezpośrednich kontaktów z rolnikami (poza okresami kampanii rolniczych lub przypadkami propagandowych akcji politycznych). Trzeci szczebel tworzyli pracownicy wojewódzkich instytucji i organizacji rolniczych, którzy działali poprzez polecenia wydawane i egzekwowane w odniesieniu do szczebla powiatowego. Hierarchia pionowa służby doradczej – przy stosunkowo małej licznej grupie instruktorów pracujących bezpośrednio z rolnikami oraz braku powiązań poziomych między

¹⁴ Zarządzenie nr 173 Ministra Rolnictwa z dnia 24 grudnia 1960 r. w sprawie zadań służby agronomicznej w zakresie podnoszenia produkcji rolniczej.

¹⁵ Zarządzenie nr 27 Ministra Rolnictwa z dnia 25 marca 1963 r. w sprawie powołania i ustalenia zadań zootechników gromadzkich.

nimi – powodowała niską efektywność całego systemu doradztwa, częste wydawanie sprzecznych instrukcji i zaleceń oraz generalne wypaczenie głównych celów działalności doradczej. Im bliżej bowiem potrzebujących wsparcia, wiedzy i porad rolników, tym mniejsza była liczba fachowych pracowników. Sytuację taką wymuszały potrzeby polityczne i koncentrowanie się na nadzorze nad działalnością agronomów i zootechników, a nie na usprawnieniu systemu doradztwa i faktycznym pomaganiu chłopom. W tym okresie – na mocy uchwały rządu¹⁶ – zaczęły jednak powstawać także Rolnicze Rejonowe Zakłady Doświadczalne. Początkowo były one traktowane jako terenowe placówki naukowe, które z uwzględnieniem lokalnych warunków¹⁷ miały prowadzić badania (w ich strukturach istniały działy naukowe) i wdrażać ich wyniki, a także ściśle kooperować w tym względzie z istniejącymi instytutami rolniczymi czy katedrami wyższych uczelni (Wawrzyniak 2000, s. 38–40, 52; Zawisza 2012, s. 26–27).

Zwiększanie efektywności systemu służby rolnej – lata 1968–1972

Niska efektywność systemu służby doradczej, a ponadto spadek osób z wyższym wykształceniem sprawujących funkcję agronoma (z 7,3% w 1960 r. do 4,6% w 1966) oraz duża rotacja kadr doradczych (ok 20% rok do roku) spowodowały, że koniecznym stało się wprowadzenie zmian strukturalnych i reorganizacja gromadzkiej służby rolnej. Na przebudowę struktury służb rolnych zdecydowano się w 1968 r., a główna zmiana polegać miała na wzmocnieniu doradztwa na szczeblu gromadzkim, który miał być zaangażowany w bezpośrednią pracę z rolnikami. Przyczyną tej decyzji było przekonanie, że gromady zagwarantują większą niż zarządy kótek rolniczych troskę o dobór kandydatów do służby doradczej. Ponadto agronom wsparty „autorytetem władzy państwowej” miał skuteczniej egzekwować od rolników narzucane im reguły i wymogi gospodarowania. Do pracy w gromadach skierowani zostali także pracownicy szczebla powiatowego – zarówno agronomowie, jak i zootechnicy, którzy zostali dodatkowo wzmocnieni kadrowo oddelegowanymi do pracy na szczeblu gromadzkim pracownikami służby instruktorskiej przemysłu rolno-spożywczego, ekspertami branżowymi, jak również specjalistami od spółdzielczości. Wzorując się na doświadczeniach istniejących w okresie

¹⁶ Uchwała nr 88 Prezydium Rządu z dnia 22 lutego 1956 r. w sprawie powołania rolniczych rejonowych zakładów doświadczalnych oraz rolniczych rad naukowo-technicznych przy prezydiach wojewódzkich rad narodowych.

¹⁷ W zamyśle decydentów Rolnicze Rejonowe Zakłady Doświadczalne miały powstać we wszystkich województwach.

międzywojennym okręgów ćwiczebnych, stworzono stanowiska asystentów agronoma i zootechnika¹⁸.

Choć służbowy nadzór nad gromadzką służbą rolną sprawowało Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej, to jednocześnie, z punktu widzenia zarządczego, reforma wzmocniła powiat i działające w jego ramach Prezydium Powiatowej Rady Narodowej. To właśnie powiat, jako ośrodek decyzyjny, miał odpowiadać za kontraktacje, stanowić zaplecze surowcowe i planować specjalizację rejonów. W tym celu stworzono, na poziomie powiatu, specjalne stanowisko – zastępcy kierownika wydziału rolnictwa i leśnictwa Powiatowej Rady Narodowej. Powołano również służbę doradztwa specjalistycznego – głównie opierając się na Rolniczych Rejonowych Zakładach Doświadczalnych (RRZD)¹⁹ – stanowiącą wsparcie instruktażowe i szkoleniowe dla gromadzkiej służby rolnej, co wskazywało (podobnie jak stworzenie w gromadach stanowiska referenta rolnego, do którego zadań należała tzw. papierkowa robota) na faktyczną chęć ówczesnych decydentów dokonania modernizacji i wsparcia innowacyjnego polskiego rolnictwa oraz stymulowanie postępu na wsi. Pomimo tego, że podporządkowanie służby doradczej gromadzie rodziło obawy o jeszcze większe biurokratyzowanie i upolitycznienie instytucji doradztwa, a sama reforma była krytykowana m.in. za pozostawienie odrębnych stanowisk ds. produkcji roślinnej i zwierzęcej, to jednak w analizowanym okresie stworzono dość spójny kompetencyjnie i zarządczo system doradztwa rolniczego (zob. Wawrzyniak 2000, s. 41–45; 2011, s. 25–26).

Organizacja służby rolnej w nowym porządku administracyjnym – lata 1973–1980

Reforma samorządowa z 1973 r. i wprowadzenie nowego podziału administracyjnego były zarówno pretekstem, jak i rzeczywistą przyczyną przeprowadzenia kolejnych zmian w służbie doradczej. Po pierwsze gminy (utworzone w 1973 r. w miejsc gromad) w zamyśle rządzących miały stać się silnymi jednostkami gospodarczo-administracyjnymi, o dużej samodzielności ekonomicznej

¹⁸ Utworzenie stanowisk asystenckich było także spowodowane koniecznością uzupełnienia braków w systemie szkolnictwa rolniczego – stanowiska asystenckie pozwalały zdobyć niezbędną wiedzę i doświadczenie poprzez pracę bez konieczności posiadania wykształcenia kierunkowego.

¹⁹ W tym okresie zdecydowano również, że RRZD przestaną zajmować się działalnością naukową, a w większym stopniu skoncentrują się na kwestiach wdrożeniowych (adaptacji wyników badań do warunków przyrodniczych i glebowych w poszczególnych województwach – w tym współpracy), a także oświatowych i informacyjnych. Więcej w: Uchwała nr 208 Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 1970 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rolniczych rejonowych zakładów doświadczalnych.

i uprawnieniach zapewniających skuteczny wpływ na rozwój danego terenu. Po drugie wprowadzony w 1975 r. nowy podział administracyjny kraju związany z likwidacją powiatów powodował zwiększenie kompetencji gmin, które wraz z nowymi województwami (powstało 49 województw w miejsce dotychczasowych 17) tworzyć miały dwustopniowy system administracji terenowej. Jednocześnie początek lat siedemdziesiątych to zmiana w polityce społeczno-gospodarczej rządu, swego rodzaju „nowe otwarcie” w odniesieniu do wsi i rolnictwa. Zniesiono w tym okresie obowiązkowe dostawy zbóż i żywca, zmniejszono progresję podatkową, wprowadzono wyższe ceny skupu oraz powszechne ubezpieczenie wsi, a ponadto zaczęto dążyć do specjalizacji i kooperacji w produkcji rolniczej. Wszystko to spowodowało, że wytwarzanie żywności stało się bardziej opłacalne, ale jednocześnie rolnicy zaczęli zgłaszać zapotrzebowanie na coraz bardziej fachowe i nowoczesne porady oraz innowacje i specjalistyczną wiedzę. W takich warunkach społeczno-polityczno-gospodarczych dokonywały się kolejne przemiany systemu doradztwa rolniczego w Polsce w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX w.

Podstawową zmianą była likwidacja funkcjonujących dotychczas odrębnie stanowisk agronoma i zootechnika. Nowa struktura doradcza w gminach była natomiast następująca:

- kierownik Gminnej Służby Rolnej (GSR);
- instruktorzy ogólnogminni (np. instruktor wiejskiego gospodarstwa domowego, instruktor budownictwa wiejskiego, instruktor melioracji i łąkarstwa);
- instruktorzy specjalistyczni (np. instruktor sadownictwa i warzywnictwa, instruktor chowu trzody, instruktor chowu bydła);
- instruktorzy rejonowi (działający na małym obszarze, skoncentrowani na pracy z konkretnymi gospodarstwami)²⁰.

Faktyczne zarządzanie służbą doradczą w gminie powierzono kierownikom GSR (nadzór formalny sprawowali naczelnicy gmin), którzy niejednokrotnie – ze względu na duże znaczenie rolnictwa w gospodarce krajowej oraz zwiększone kompetencje gmin – uznawani byli za nieformalnych zastępców naczelników gmin. Kierownik gminnej służby rolnej w imieniu naczelnika koordynował także pracę wszystkich jednostek organizacyjnych działających w gminie na rzecz rolnictwa. W zależności od potrzeb i specjalizacji produkcji w danej gminie kierownik mógł zatrudniać specjalistycznych instruktorów z różnych dziedzin produkcji – obsada tych stanowisk miała charakter *stricte* uznaniowy.

²⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 listopada 1972 w sprawie zasad organizacji zadań i wynagradzania gminnej służby rolnej.

Był on także odpowiedzialny za wspólne z naczelnikiem opracowanie podziału gminy na rejony, w których następnie pracowali instruktorzy rejonowi. Ci ostatni, w przypadku wystąpienia w gospodarstwach poważniejszych problemów lub konieczności zastosowania rozwiązań wymagających bardziej specjalistycznej wiedzy, zwracali się o pomoc do instruktorów ogólnogminnych i specjalistycznych. Kluczowa zmiana, jaka zaszła w wyniku tej reformy, dotyczyła skupienia uwagi na pojedynczym gospodarstwie i jego specyfice, co wymusiło przejście z doradztwa masowego do doradztwa zindywidualizowanego i specjalistycznego (zob. Sikorska-Wolak 1998; Wawrzyniak 2000, s. 45–49).

W 1975 r. zdecydowano ponadto o utworzeniu Wojewódzkich Ośrodków Postępu Rolniczego (WOPR)²¹. W pierwszym okresie powstały one na bazie 18 istniejących wtedy RRZD – większość nowo powstałych województw, których było 49, musiała zatem zadowolić się filiami utworzonych WOPR. W kolejnych latach liczba WOPR systematycznie wzrastała i w ciągu pięciu lat niemalże zrównała się z liczbą województw. W ciągu pół dekady liczba WOPR zwiększyła się zatem ponad dwukrotnie, liczba zatrudnionych pracowników zaś prawie się podwoiła (z 6784 w 1975 r. do 13 160 w roku 1980). Pomimo tego, że tworząc WOPR, bazowano na RRZD, to jednak niektóre kwestie zdecydowanie odróżniają od siebie te instytucje. Po pierwsze obszar działania poszczególnych ośrodków, który uległ zmniejszeniu – ze względu na utworzenie większej liczby województw i odpowiadających im terytorialnie ośrodków postępu rolniczego. Tym samym poprawiła się możliwość lepszego i bardziej trafnego dotarcia z poradą, wiedzą i informacją do potrzebujących rolników. Po drugie likwidacja powiatów w naturalny sposób skutkowałą zniknięciem jednego ze szczebli nadzoru na służbę doradczą. Po trzecie znacznie wzrosła liczba doradców oraz liczba gospodarstw wdrożeniowych, w których w praktyce – w lokalnych, każdorazowo specyficznych warunkach – testowano nowe rozwiązania, procesy i technologie agrarne. Właśnie za pomocą tych gospodarstw (które służyły za przykład działań aplikacyjnych) specjaliści WOPR w głównej mierze przekazywali swoją wiedzę gminnej służbie rolnej (Wawrzyniak 2000, s. 55–56; 2011, s. 26–27).

²¹ Uchwała nr 125 Rady Ministrów z dnia 10 lipca 1975 r. w sprawie utworzenia wojewódzkich ośrodków postępu rolniczego oraz Uchwała nr 126 Rady Ministrów z dnia 10 lipca 1975 r. uchylająca uchwałę w sprawie organizacji i zakresu działania rolniczych rejonowych zakładów doświadczalnych.

Od stanu wojennego do upadku ustroju komunistycznego – lata 1981–1990

Na początku lat osiemdziesiątych uznano, że konieczne są dalsze zmiany w funkcjonowaniu instytucji doradztwa rolniczego. Kluczowym argumentem za ich wprowadzeniem była potrzeba uniezależnienia służby rolnej od urzędów gmin. Uważano, że instytucje doradztwa w dotychczasowej formule niedostatecznie wspierają gospodarstwa w zakresie organizowania produkcji, a połączenie funkcji doradczych, administracyjnych i instruktorskich w jednym miejscu utrudnia działanie całej służby rolnej. Zaproponowano wyłączenie służby instruktorsko-doradczej z urzędu gminy i wzmocnienie WOPR poprzez stworzenie podległych im zespołów o regionalnym zakresie działania. Zrzeszenia i związki branżowe rolnicze miały natomiast sprawować nadzór nad doradztwem specjalistycznym²².

Wraz z przejściem służby instruktorskiej WOPR stały się instytucją bezpośrednio odpowiedzialną za służbę doradztwa, a pośrednio za rozwój całego rolnictwa²³ – za sprawą powierzenia im zadania efektywnego wykorzystania niewystarczających, względem potrzeb, środków produkcji. Ostatecznie do WOPR przeszło 8,5 tys. pracowników, tj. ok. 40% ówczesnego stanu zatrudnienia w Gminnej Służbie Rolnej (do czasu przyjęcia nowych pracowników w strukturach WOPR pracowało ok. 5,5 tys. osób). Reforma nie została dobrze przyjęta na wszystkich szczeblach struktury doradczej, których dotknęła. Władze WOPR nie spieszyły się, wbrew politycznym nakazom, z przejściem z Gminnej Służby Rolnej liczonych w tysiącach instruktorów rolnych (często niedoświadczonych w pracy terenowej) – których trzeba było utrzymać

²² Decyzja Prezydium Rządu nr 44/81 z dn. 24 sierpnia 1981 r. w sprawie usprawnienia działalności oraz poprawy warunków pracy pracowników gminnej służby rolnej i służby doradczej wojewódzkich ośrodków postępu rolniczego.

²³ Zgodnie z Uchwałą 181 Rady Ministrów z dnia 24 sierpnia 1981 roku zmieniającą uchwałę ws. utworzenia wojewódzkich ośrodków postępu rolniczego do zadań WOPR należeć miało:

- adaptowanie i wdrażanie do praktyki wyników prac naukowo-badawczych;
- upowszechnianie nowych technologii, metod i środków produkcji oraz specjalizacja w produkcji rolniczej;
- prowadzenie wzorcowego gospodarstwa rolnego oraz ośrodków szkoleniowych;
- opracowywanie programów i planów upowszechniania wiedzy oraz postępu rolniczego;
- inicjowanie i organizowanie poradnictwa fachowego dla rolników;
- prowadzenie zespołów przysposobienia rolniczego;
- prowadzenie informacji naukowo-technicznej i ekonomicznej.

Warto odnotować, że WOPR swoje działania w zakresie szkoleń i doskonalenia zawodowego prowadziły w odniesieniu zarówno bezpośrednio do rolników, jak i do kadr zatrudnionych w rolnictwie, w tym wobec instruktorów i doradców rolnych.

i przydzielić im konkretne zadania do wykonania²⁴. Naczelnicy gmin nie byli zadowoleni ze względu na ubytek kadr w gminach. Sami instruktorzy nie byli usatysfakcjonowani, bo choć do WOPR mieli przejść „ci lepsi” doradcy, to po pierwsze gminy nie chciały się ich pozbyć (więc przechodzili „ci gorsi”), po drugie dla tych, którzy trafili do WOPR, uchwalone wyższe zarobki przez dłuższy czas pozostawały wyłącznie w sferze obietnic.

Warto wspomnieć, że każdy WOPR w tym czasie miał własne gospodarstwa rolne (prowadzone na podstawie systemu ekonomiczno-finansowego PGR i obowiązującego zbiorowego układu pracy). Powierzchnia tych gospodarstw wynosiła od 150 ha w województwie jeleniogórskim do 6,5 tys. ha użytków rolnych w województwie koszalińskim. WOPR przypisano tym samym dwie odrębne role społeczno-gospodarcze. Po pierwsze ośrodki te były pewną „mutacją” państwowych gospodarstw rolnych, po drugie były ośrodkami oświatowo-upowszechnieniowymi, które organizowały wokół siebie grono (docelowo efektywnych i otwartych na innowacje) doradców. Każdy z tych ostatnich zobowiązany był do objęcia wsparciem indywidualnym (bezpośrednim) 20–30 gospodarstw rolnych²⁵. Zarządzanie taką instytucją z jednej strony skupiało się zatem na efektywnym prowadzeniu gospodarstwa rolnego (ze wszystkimi tego konsekwencjami), z drugiej strony na organizacji działań doradczych, wdrożeniowych i edukacyjnych. W początkowym okresie istnienia WOPR ośrodki w poszczególnych województwach były do siebie strukturalnie i funkcjonalnie bardzo zbliżone. Działania WOPR podlegały bowiem miały zarówno planom dotyczącym realizacji zadań własnych poszczególnych ośrodków, jak i celom oraz zadaniom (politycznym) ujętym w planach społeczno-gospodarczych rozwoju województw RP. Z biegiem czasu i w miarę rozwoju WOPR zaczęto kształtować ich struktury, dostosowując je do specyfik, potrzeb i warunków rozwojowych sektora rolno-spożywczego i wsi w danym województwie. Charakterystyką WOPR w późniejszym okresie ich istnienia było także to, że pozostawiały one wyspecjalizowanym doradcom dużą swobodę działania i podejmowania decyzji (oczywiście w ramach wyznaczonych kompetencji), co także pozwalało lepiej dostosowywać inicjatywy ośrodków do faktycznych, specyficznych dla konkretnego miejsca, potrzeb rolników. Co więcej, w planowaniu pracy doradczej zaczęto pomatu uwzględniać planowanie

²⁴ Reorganizacja służby doradczej została ponadto okresowo zawieszona na początku stanu wojennego – powrócono do niej w 1982 r.

²⁵ Usługi doradztwa były w tym przypadku skierowane do gospodarstw młodych rolników oraz tzw. rolników odstających, ale mających realny wpływ na poprawę wyników ekonomiczno-produkcyjnych w gospodarstwie.

oddolne, tj. zakładające udział w tym procesie samych zainteresowanych, czyli rolników (Wawrzyniak 2000, s. 60–63).

Transformacja ustrojowa i uspołecznienie doradztwa – 1991–1999

Ośrodki Doradztwa Rolniczego (ODR) powstały w 1991 r., bazując na zastanej strukturze WOPR. Kluczowymi celami stworzenia ODR była potrzeba uspołecznienia doradztwa oraz konieczność dostosowania rolnictwa – w strukturze, unowocześnieniu, stosowanych technikach, działalności, skali produkcji – do potrzeb gospodarki rynkowej. Stwierdzono, że system doradztwa tylko wtedy będzie efektywny i skuteczny, kiedy będzie opierał się na zaufaniu rolników i faktycznie odpowiadał na ich oczekiwania i potrzeby. Poczyniono szereg założeń odnośnie do nowego kształtu służby doradczej: rolnicy mieli mieć wpływ na treść i formy doradztwa, doradztwo zaś powinno pozostać służbą publiczną i bezpłatną. Konieczne było ponadto podniesienie kompetencji doradców, którzy musieli nauczyć się funkcjonować w nowej rzeczywistości gospodarczej. Zdecydowano także, że nowo powstałe ODR nie będą prowadziły działalności gospodarczej i produkcyjnej (gospodarstw rolnych działających przy WOPR nie włączono do struktury ODR), dyrektorów zaczęto powoływać na zasadach konkursowych, a w nowej instytucji zatrudniano tylko tych doradców, którzy umieli poradzić sobie z funkcjonowaniem w ramach mechanizmów gospodarki rynkowej. Powołano także pierwsze Społeczne Rady Doradztwa Rolniczego²⁶ składające się głównie z rolników (wg zaleceń władz ok. 80% powinni stanowić rolnicy), które opracowywały programy doradcze. Uspołecznienie doradztwa miało przede wszystkim na celu włączenie rolników w proces identyfikacji potrzeb doradczych, określanie priorytetowych zadań doradztwa, zgodnych z oczekiwaniami społeczności rolniczej, pomoc w budowaniu programów doradczych poprzez zdobywanie dodatkowych środków na ich realizację, promowanie wśród rolników i mieszkańców wsi, a także tworzenie pozytywnego wizerunku ośrodków doradztwa rolniczego i ocenę zgodności pracy ośrodków z oczekiwaniami rolników (Parzonko 2005, s. 246).

W efekcie tej reformy systemu doradztwa rolniczego zatrudnienie zredukowano o 50%, a pierwsza połowa lat dziewięćdziesiątych XX w. zamknęła się liczbą ponad 5,5 tys. zatrudnionych w ODR²⁷. Początkowo główne zadania

²⁶ Docelowo Rady miały przybrać hierarchiczną strukturę – od Krajowej Rady Doradztwa Rolniczego działającej jako organ opiniodawczo-doradczy Ministra Rolnictwa, poprzez 49 Wojewódzkie Rady Doradztwa Rolniczego, do 324 Rejonowych Rad Doradztwa Rolniczego.

²⁷ Co przy utrzymującej się rozdrobnionej strukturze rodzinnych gospodarstw rolnych, których były ponad 2 mln, powodowało, że na jednego doradcę przypadało średnio między 600 a 1200 gospodarstw.

doradców nie uległy zasadniczej zmianie w stosunku do WOPR – nacisk nadal kładziony był na wdrażanie efektywnych metod produkcji, zarządzanie gospodarstwem, upowszechnianie wyników badań czy doskonalenie zawodowe rolników i ich rodzin (zob. Chytek 1996), z tym zastrzeżeniem, że funkcjonowano teraz w innej rzeczywistości gospodarczej. Dopiero wraz z rozwojem instytucji okołorolniczych (np. Agencji Własności Rolnej SP, Agencji Rynku Rolnego, Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa) zwiększały się liczba zadań i zakresy kompetencji doradców, którzy musieli pomóc rolnikom w dostosowaniu się do zmieniającego się otoczenia – nie tylko gospodarczego, lecz także prawno-instytucjonalnego (Wawrzyniak 2000, s. 72–77).

Nowo powstała struktura organizacyjna ODR była dwustopniowa. Pierwszy stopień tworzyła dyrekcja ODR, której bezpośrednio podlegali specjaliści zakładowi zorganizowani w poszczególnych działach takich jak: dział technologii produkcji roślinnej, dział technologii produkcji zwierzęcej, dział ekonomiki rolnictwa, dział marketingu, dział wiejskiego gospodarstwa domowego, dział alternatywnych źródeł dochodu itp.²⁸ Specjaliści pracujący w ODR odpowiedzialni byli za udzielanie merytorycznego wsparcia doradcom rolniczym pracującym w terenie, utrzymywanie kontaktów z jednostkami naukowo-badawczymi, prowadzenie działalności upowszechnieniowo-wdrożeniowej itp. Drugi stopień w organizacji ODR stanowiły rejonowe ośrodki doradztwa rolniczego (RODR) obejmujące swym zasięgiem od kilku do kilkunastu gmin. W sumie na terenie całego kraju działały 324 rejon, średnio na jeden rejon przypadało ok. siedmiu gmin (Parzonko 2005, s. 246–247).

Zmiany związane z przygotowaniem do akcesji Polski do UE i członkostwem we Wspólnocie

W roku 1999 wojewodom powierzono przejęcie ośrodków doradztwa rolniczego mających siedziby w danym województwie – przejęciu nie podlegały ośrodki, które przejął minister właściwy do spraw rozwoju wsi w celu utworzenia Krajowego Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich²⁹. Nowe rozwiązanie organizacyjne utworzyło dwuszczeblowy model doradztwa, który przetrwał aż do chwili dostosowania przepisów polskich

Oczywistym jest, że fizyczne dotarcie przez jednego doradcę do tak dużej rzeszy gospodarstw nie było możliwe (nie wspominając o udzieleniu pomocy eksperckiej w każdym z tych gospodarstw).

²⁸ W zależności od potrzeb liczba tych działów i zakres ich działania mógł być różny.

²⁹ Ustawa z dnia 13 października 1998 r. Krajowe Centrum z siedzibą w Brwinowie powstało zaś na mocy zarządzenia Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z 1998 r.

do reguł obowiązujących w Unii Europejskiej (Jeżyńska 2012a)³⁰. W związku z przystąpieniem Polski do UE i uchwaleniem 22 października 2004 r. ustawy o jednostkach doradztwa rolniczego³¹ przyjęto rozwiązania organizacyjne rozbudowanej dwuszczeblowej struktury doradztwa z ośrodkiem centralnym – Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie (wraz z jego trzema oddziałami) oraz 16 ośrodkami wojewódzkimi³² (Król 2013, s. 24). Okres po przystąpieniu Polski do UE przyniósł trzy zasadnicze, modelowe zmiany. Pierwsza zmiana, z 2007 r., wynikała z przyjęcia ustawy o rozwoju obszarów wiejskich, która dopuściła możliwość przekazania zadań w zakresie doradztwa innym podmiotom niż jednostki doradztwa (ODR), m.in. izbom rolniczym i prywatnym akredytowanym podmiotom doradczym. W strukturę doradztwa rolniczego na stałe wpisały się także instytuty naukowo-badawcze i uczelnie. Te ostatnie dużą rolę odgrywają w doskonaleniu zawodowym służb doradczych, natomiast instytuty naukowe, głównie podległe resortowi rolnictwa, w prowadzeniu prac wdrożeniowych i doradztwie specjalistycznym. W ostatniej dekadzie w doradztwo rolnicze w coraz większym stopniu włączają się także związki branżowe, przedsiębiorstwa przemysłu rolno-spożywczego (w ramach integracji pionowej z dostawcami surowców), powstające coraz częściej firmy zajmujące się dystrybucją środków produkcji czy też prywatne firmy zajmujące się profesjonalnym doradztwem. W ten sposób kształtuje się nowy system doradztwa rolniczego, na który składają się różne, wzajemnie się uzupełniające instytucje działające w rolnictwie lub jego otoczeniu – zróżnicowane pod względem źródeł ich finansowania (Parzonko 2005, s. 249–250). Druga i trzecia zmiana, odpowiednio z 2009³³ i z 2016 r.³⁴, wynikały ze zmian w zakresie organizacji i podziału zadań administracji publicznej w województwie, kiedy to wojewódzkie ośrodki doradztwa najpierw przeszły pod nadzór organów samorządu terytorialnego szczebla wojewódzkiego (kompetencjami w tej materii dzieliły się zarządy i sejmiki województw) i stały się samorządowymi

³⁰ Jeśli chodzi o trwałość samej dwuszczeblowej koncepcji doradztwa, istniał on przynajmniej kolejne dwie dekady – obowiązywał bowiem w czasie przygotowywania niniejszej publikacji, czyli w 2018 r.

³¹ Ustawa z dnia 22 października 2004 r. o jednostkach doradztwa rolniczego.

³² W tym pierwszym okresie funkcjonowania największą rolę odegrało doradztwo w zakresie informacji o dostępnych formach pomocy finansowanej ze środków UE, co przyczyniło się do ich upowszechnienia i wdrożenia – patrz: funkcja dochodowa doradztwa.

³³ Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r.

³⁴ Od 20 sierpnia 2016 r. – gdy weszły w życie przepisy Ustawy z dnia 22 czerwca 2016 r. o zmianie ustawy o jednostkach doradztwa rolniczego – wszystkie wojewódzkie ośrodki doradztwa rolniczego podlegają ministrowi właściwemu do spraw rozwoju wsi (Ustawa z dnia 22 czerwca 2016 r.).

osobami prawnymi, a po siedmiu latach znów trafiły pod nadzór Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi³⁵.

Od 2007 r. Unia Europejska nałożyła na każde państwo członkowskie obowiązek zapewnienia systemu doradztwa rolniczego rolnikom – przynajmniej w zakresie zarządzania gospodarstwem rolnym z uwzględnieniem zasad tzw. *cross-compliance*. W kolejnym okresie programowania, w latach 2014–2020, rola doradztwa rolniczego wzrosła jeszcze bardziej. Doradztwo rolnicze zostało uznane za podstawowy czynnik podniesienia konkurencyjności europejskiego rolnictwa i zapewnienia transferu wiedzy od nauk rolniczych do praktyki rolniczej rolniczego (w przepisach UE to tzw. *Farm Advisory System – FAS*). Rozwiązania we Wspólnej Polityce Rolnej na lata 2014–2020 nałożyły na administrację państw członkowskich wymóg zapewnienia rolnikom właściwego, powszechnego dostępu do doradztwa rolniczego (por. Król 2013, s. 26). System doradztwa rolniczego w Polsce musiał zatem zapewniać jednolity standard usług doradczych poprzez dbanie o jakość kwalifikacji doradczych, w tym system doskonalenia zawodowego doradców, ich dostęp do aktualnej wiedzy i rozwiązań innowacyjnych. Zadanie to miało i ma pełnić Centrum Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Brwinowie. Według unijnych wytycznych usługi doradcze powinny być ponadto świadczone na podstawie ujednoczonej metodyki i prowadzić do podobnych jakościowo rezultatów. Muszą jednocześnie istnieć mechanizmy, które będą eliminowały możliwość nieuczciwej konkurencji i konfliktu interesów (*Jaki system doradztwa rolniczego... 2013*).

Cele i ewolucja funkcji doradztwa rolniczego

Zinstytucjonalizowane doradztwo rolnicze już od ponad wieku wspiera ludność wiejską w pokonywaniu różnych trudności wynikających ze zmian ustrojowo-politycznych, gospodarczych, organizacyjnych i społecznych. W literaturze przedmiotu wyróżnić można kilka najważniejszych etapów zmian i rozwoju doradztwa rolniczego w Polsce (por. Matuszak 2002; Wawrzyniak 2000, Zawisza 2013). Na każdym z tych etapów stworzono rozwiązania mające spełniać konkretne cele działalności doradczej, nie zawsze związane wyłącznie

³⁵ W 2016 r. zmianie uległ status prawny ODR. Z samorządowych wojewódzkich osób prawnych stały się one państwowymi jednostkami organizacyjnymi posiadającymi osobowość prawną. Nie zmieniły się natomiast przepisy, w myśl których ODR powinny współpracować z jednostkami samorządu terytorialnego oraz uwzględniać kierunki rozwoju wyznaczone w regionalnych i lokalnych programach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, ustalonych przez właściwe organy samorządu terytorialnego. Jednostki samorządu terytorialnego mogły także udzielać ODR dotacji podmiotowych na wykonywanie zadań z zakresu doradztwa rolniczego.

z poprawą efektywności rolnictwa. Miały one swoje uzasadnienie w szerszej koncepcji ustrojowej lub reformatorskiej państwa polskiego. Wpływały one zarówno na priorytetowe zadania do realizacji w programach wsparcia doradczego, jak i na „usadowienie” i kształt instytucjonalny doradztwa rolniczego.

Cele doradztwa rolniczego w ciągu lat

Do głównych etapów realizacji konkretnych celów doradztwa rolniczego – celów zmieniających się pomiędzy poszczególnymi okresami – zaliczyć można (Zawisza 2012, s. 28; Król 2013, s. 23–25; Matuszak 2002, s. 17–23):

- 1) etap: przed I wojną światową – doradztwo jako wsparcie w edukacji i kształceniu rolników na ziemiach polskich w okresie zaborów w drugiej połowie XIX w. prowadzone przez kółka rolnicze, towarzystwa rolnicze, szkoły rolnicze. Celem wsparcia były uzupełnianie wiedzy i wykształcenia rolników posiadających niewielki poziom wykształcenia i umiejętności rolniczych, a jednocześnie często – poprzez rozwój oświaty – walka z wynaradawianiem chłopów;
- 2) etap: lata dwudzieste i trzydzieste XX w. – niwelowanie różnic rozwojowych w porozbiorowej Polsce, rozwój rolnictwa w celu zagwarantowania bezpieczeństwa żywnościowego kraju, rozwój agronomii społecznej – co zaowocowało powstaniem fundamentów profesjonalnego doradztwa. Realizowanym w tym okresie celem było także takie przygotowanie form i metod pracy doradczej (instruktorskiej) oraz wsparcie instytucjonalne rozwoju doradztwa, aby stało się ono narzędziem zmniejszającym zaoferowanie wsi, intensyfikującym produkcję roślinną i zwierzęcą oraz wspomagającym wdrażanie reform agrarnych.
- 3) etap: okres późnych lat czterdziestych, lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XX w. (do 1968 r.) to rozwój doradztwa jako formy wsparcia głównie dla administracji sterującej rolnictwem, rozwój kadr doradczych realizujących politykę rolną, wspierającą realizację planów gospodarki centralnie planowanej. Doradztwo prowadzone było przez związki i kółka rolnicze, np. Związek Samopomocy Chłopskiej, państwowe ośrodki maszynowe czy służby gromadzkie.
- 4) etap: lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX w. to rozwój doradztwa jako formy wsparcia dyfuzji innowacji rolniczych. Realizowanym celem było udostępnianie nowych rozwiązań rolnikom i unowocześnianie gospodarstw. Okres ten charakteryzował się szybkim rozwojem nauki, gwałtownym przyrostem liczby innowacji, modernizacją rolnictwa realizującego

nowe wyzwania gospodarki centralnie planowanej. W tym okresie służba doradcza zdecydowanie więcej uwagi skupiała na pojedynczym gospodarstwie i jego specyfice. W 1975 r. utworzone zostały wojewódzkie ośrodki postępu rolniczego (WOPR) – tym samym w pełni zinstytucjonalizowano polski system doradztwa, wyodrębniając WOPR i skupiając w jednym organie rozproszone dotąd zadania.

- 5) etap: obejmuje okres lat dziewięćdziesiątych XX w. aż do drugiej dekady XXI w. Jest to okres zmiany systemu gospodarki centralnie sterowanej na rynkową, realizacja założenia integracji z UE i przyjęcia rozwiązań WPR. Celem doradztwa w tym okresie było wsparcie przejścia gospodarstw rolnych na zasady funkcjonowania w gospodarce rynkowej. Następnie koncentrowano się na dostosowaniu sektora rolnictwa do integracji z UE, a po akcesji – na świadczeniu usług wspierających rolników w wykorzystaniu instrumentarium (w tym finansowego) Wspólnej Polityki Rolnej.

W ostatnim z analizowanych powyżej okresów – którego początek można określić w roku 1989 – wyzwaniem dla ludności rolniczej, a tym samym i służb doradczych, była transformacja ustrojowa i integracja Polski z Unią Europejską. Te dwa wydarzenia spowodowały lawinę zmian i wynikających z nich szans oraz problemów, jakie dotknęły mieszkańców wsi. Podejmowane działania doradcze ukierunkowane na:

- wprowadzanie nowych rozwiązań ekonomiczno-organizacyjnych w funkcjonowaniu gospodarstw rolniczych;
- kształtowanie postaw przedsiębiorczych wśród rolników oraz dostarczenie mieszkańcom obszarów wiejskich wiedzy i umiejętności koniecznych do odnalezienia się w nowej sytuacji (najpierw gospodarki rynkowej, następnie przynależności do UE);
- upowszechnienie i wprowadzenie idei wielofunkcyjnego rolnictwa i rozwoju wsi – głównie ukierunkowanej na poszukiwanie dodatkowych, często pozarolniczych źródeł dochodów;
- umiejętność korzystania z rozwiązań i funduszy związanych z funkcjonowaniem w ramach Unii Europejskiej

zdecydowanie wpłynęły na przemiany społeczno-gospodarcze na obszarach wiejskich (Parzonko 2010, s. 267).

Transformacja ustrojowa

Transformacja ustrojowa nierozzerwalnie wiązała się z tworzeniem nowych norm i reguł funkcjonowania państwa, społeczeństwa i instytucji. Zmiany

bardzo silnie dotknęły wieś i rolnictwo³⁶, a co się z tym wiąże, musiały również wpłynąć na sektor doradztwa rolniczego. Dokonująca się reforma gospodarcza na obszarach wiejskich napotkała wiele barier. Jedną z głównych przeszkód była ta o charakterze świadomościowym, której przezwycięzenie było warunkiem kształtowania postaw aktywnych i przedsiębiorczych oraz eliminacji poczucia bezradności jednostek i grup społecznych. Przełamanie barier mentalnościowych mieszkańców wsi, które wynikały zarówno z uwarunkowań historycznych, jak i braku zaufania do innych rolników, należało do kluczowych zadań doradców rolniczych w latach dziewięćdziesiątych XX w. (tamże, s. 262–263). Konieczne stało się wprowadzenie nowych obszarów działalności doradczych. Poza tradycyjnie realizowanym doradztwem technologicznym, które w dalszym ciągu zajmowało i zajmuje ważne miejsce w programach doradczych, pojawiły się nowe rodzaje doradztwa, takie jak:

- doradztwo w zakresie prawa rolnego (dotyczące podatków, ubezpieczeń, kredytów, kontraktów związanych z zakupem środków trwałych, umów pożyczkowych czy możliwości zorganizowanej współpracy i zrzeszania się);
- doradztwo ekonomiczne (dotyczące przeprowadzenia analizy ekonomicznej opłacalności przedsięwzięcia lub inwestycji itp.);
- doradztwo finansowe (dotyczące wieloletniego planowania, ustalania cen na produkty i negocjacji transakcyjnych, rozliczaniu środków wsparcia i dotacji w ramach WPR);
- doradztwo marketingowe (Parzonko 2006, s. 38–40).

Kolejną barierą, która od okresu transformacji negatywnie oddziaływała na rozwój wsi, było bezrobocie³⁷, w tym na obszarach wiejskich – spowodowane z jednej strony powrotami na wieś tych, którzy tracili pracę w miastach i miasteczkach, z drugiej likwidacją Państwowych Gospodarstw Rolnych, z trzeciej strony nadmiarem rąk do pracy wśród rolników, którzy od zawsze pracowali w gospodarstwach – dotychczas niskowydajnych i pracochłonnych, a z chwilą przejścia na system wolnorynkowy, wymagających modernizacji i zwiększenia efektywności. Bezrobocie stało się zatem w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku kolejnym problemem i wyzwaniem, z którym musieli się zmierzyć doradcy rolniczy. Jedną z odpowiedzi na pogłębiający się problem

³⁶ Trudna sytuacja w rolnictwie, będąca między innymi rezultatem zniesienia większości urzędowych cen żywności, ponad dwukrotnego wzrostu cen na środki do produkcji w stosunku do cen produktów rolnych, trudności ze sprzedażą produktów rolnych, wywołała duże niezadowolenie w społeczności wiejskiej i przyjęcie – szczególnie w pierwszej dekadzie po zmianie ustrojowej – raczej postawy ukierunkowanej na przetrwanie niż rozwój (Parzonko 2010, s. 263).

³⁷ Najwyższe bezrobocie było rejestrowane w 2002 r. i wynosiło ok. 20% (Stopa bezrobocia w latach 1990–2017... 2017).

bezrobocia była koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, którą wśród mieszkańców wsi zaczęli upowszechniać naukowcy, eksperci i – w konsekwencji – pracownicy ODR. Choć wielofunkcyjność rolnictwa może być rozpatrywana z różnych perspektyw³⁸ (por. Wilkin 2010), to w początkowym okresie transformacji chodziło przede wszystkim o zainteresowanie rolników i członków ich rodzin zawodową działalnością pozarolniczą. Poszukiwanie nowych aktywności oraz możliwości gospodarowania i zarabkowania zarówno poza rolnictwem, jak i w jego otoczeniu wpływało na ograniczenie bezrobocia i kształtowało postawy przedsiębiorcze. Efektem pracy doradców w tym zakresie był przykładowo intensywny rozwój agroturystyki³⁹ dającej części rolników (właścicieli gospodarstw) szansę wykorzystania potencjałów i zasobów przyrodniczych czy kulturowych tkwiących zarówno w samych gospodarstwach, jak i w ich otoczeniu – tak geograficznym, jak społecznym (Parzonko 2010, s. 264–265). Z czasem dla wielu rolników, mieszkańców wsi czy gospodarstw rolnych korzystających z usług doradców kwestie i problemy (a także możliwości ich rozwiązania) dotyczące działalności pozarolniczej oraz pozarolniczych lub okołorolniczych źródeł zarabkowania stały się ważniejsze niż zagadnienia agrotechniczne. Jest to jednoznaczne z odejściem od rozwoju monofunkcyjnego rolnictwa, które opiera się głównie na produkcji surowców rolniczych (por. Kłodziński, Rosner 1997). Z jednej strony była to sytuacja wymuszona przemianami w rolnictwie na skutek transformacji ustrojowej, z drugiej coraz powszechniejsze stawało się pojęcie „zakontraktowanej wielofunkcyjności”, w ramach której rolnictwo i obszary wiejskie są dostawcami szeregu dóbr i usług publicznych⁴⁰. Ta koncepcja została utrwalona i wsparta za sprawą przystąpienia Polski do Unii Europejskiej.

³⁸ Pomijając to, że z różnych perspektyw można patrzeć nie tylko na wielofunkcyjność rolnictwa uznawanego tradycyjnie za podstawową działalność produkcyjną na wsi, lecz także na wielofunkcyjność gospodarstwa rolnego poprzez pryzmat prowadzenia działalności gospodarczej czy wielofunkcyjność wsi traktowanej jako miejsce do życia.

³⁹ W 1990 r. istniało 590 gospodarstw agroturystycznych, w 1997 – już 4800, a w 2002 r. usługi agroturystyczne świadczone były przez 7350 gospodarstw rolnych. W roku 2005 liczba gospodarstw agroturystycznych wzrosła do 8806. Oprócz działalności agroturystycznej na obszarach wiejskich świadczone są również usługi turystyczne w gospodarstwach domowych niezwiązanych z produkcją rolniczą. Szacuje się, że takie usługi w 2005 r. prowadziło 5649 gospodarstw domowych (Parzonko 2010, s. 264).

⁴⁰ Wielofunkcyjność rolnictwa polega na tym, że „poza podstawową funkcją rolnictwa, jaką jest wytwarzanie produktów żywnościowych i innych surowców organicznych służących produkcji przemysłowej, wytwarza ono dobra i usługi, a także realizuje inne funkcje mające znaczenie dla bliższego i dalszego otoczenia gospodarstwa rolnego. Efektem działalności rolniczej jest więc wiązka funkcji, z których część przejawia się na rynku – i te mogą być bezpośrednio wycenione, ale część ważnych dla społeczeństwa funkcji nie jest przedmiotem wyceny, transakcji czy kontraktowania, a istnienie niektórych z nich nie jest nawet przez rolnika uświadamiane. [...] Funkcje rolnictwa podlegają zarówno

Integracja z Unią Europejską

W dokumencie opisującym reformę Wspólnoty (w tym WPR) w ramach Agendy 2000 Komisja Europejska podkreśliła wielofunkcyjny i zrównoważony charakter europejskiego rolnictwa, które zapewniać powinno przyszłość również bardziej wrażliwym regionom rolniczym. Rolnictwo zostało ponadto przedstawione jako główny czynnik ochrony obszarów wiejskich i zasobów naturalnych oraz zachowania społeczno-ekonomicznej żywotności wsi. Ponadto ma ono zagwarantować, że stan środowiska rolniczego i wiejskiego jest chroniony i poprawiany z myślą o przyszłych pokoleniach i w trosce o nie (*Europe's Agenda 2000... 1999*, s. 8–11). Te pozarynkowe funkcje rolnictwa – a także specyfika produkcji rolniczej wynikająca z niemobilności czynnika produkcji, jakim jest ziemia – zaowocowały stworzeniem Wspólnotowej (Wspólnej) Polityki Rolnej i Europejskiego Modelu Rolnictwa opartego na gospodarstwie rodzinnym oraz właśnie wielofunkcyjnym rolnictwie (Wilkin 2010, s. 19, 22, 39). Pozakomercyjne funkcje rolnictwa są podstawą legitymizacji i głównym celem publicznego wsparcia dla rolnictwa. Zjawisko nierozłączności zaś, a więc powiązanie pozytywnych efektów zewnętrznych rolnictwa z produkcją dóbr rynkowych (głównie żywności), uniemożliwia wyłączenie elementów protekcjonizmu z polityki rolnej. Ponadto wielość funkcji realizowanych przez poszczególne typy rolnictwa – zarówno w podziale sektorowym (rodzaje upraw i hodowli), wydajnościowym (działalność ekstensywna lub intensywna), jak i wielkościowym (różnice w strukturze gospodarstw) produkcji rolnej – powoduje, że w skali kraju każdy z tych rodzajów rolnictwa jest potrzebny. Tym samym każdy z nich – pomimo częstej nieefektywności i nierynkowości – przynajmniej teoretycznie powinien być zachowany. Rolą polityki publicznej – czy to krajowej, czy ponadnarodowej – jest jedynie (a może aż) stworzenie odpowiedniej równowagi pomiędzy rynkowymi i pozarynkowymi funkcjami rolnictwa (tamże, s. 203). Doradztwo rolnicze w okresie poakcesyjnym musiało przejść zmianę sposobu myślenia względem ról i celów, jakie Wspólnota wyznacza europejskiemu rolnictwu i obszarom wiejskim. Tym bardziej że – jak już wcześniej zauważono – to właśnie wielofunkcyjność jest podstawą do wypłacania rolnikom dodatkowych środków, które stanowią swoistą rentę otrzymywaną za produkcję nierynkowych dóbr⁴¹.

wartościowaniu rynkowemu, jak i wartościowaniu społecznemu. To drugie ma szczególne znaczenie dla kształtowania polityki publicznej wobec rolnictwa" (Wilkin 2010, s. 13).

⁴¹ W szczególności związanych z usługami na rzecz środowiska przyrodniczego i społeczno-kulturowego.

Działania doradcze wobec rolników po przystąpieniu Polski do UE koncentrowały się zatem na procesie zdobywania wiedzy i umiejętności związanych z funkcjonowaniem w ramach Unii Europejskiej, wypełnianiem nałożonych obowiązków (np. norm i standardów produkcji rolnej) i na możliwościach pozyskiwania wsparcia finansowego (głównie w ramach PROW i dopłat bezpośrednich). Poza bezpośrednim wsparciem i pracą w poszczególnych gospodarstwach doradcy w tym okresie skupiali się więc także na organizacji szkoleń, konferencji, kursów i seminariów, które pomagały tę wiedzę w jak największym stopniu przekazać rolnikom i mieszkańcom wsi. W pierwszych latach po akcesji przeważają szkolenia z zakresu technologii produkcji rolnej, przedsiębiorczości i aktywizacji społeczności lokalnej (w tym zakładania organizacji pozarządowych) oraz *stricte* z konkretnych działań objętych wsparciem w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich⁴² (2004–2006, 2007–2013 i 2014–2020) (Parzonko 2010, s. 265–266).

Relacje między strukturą organizacyjną a funkcjami i celami doradztwa przez lata

W okresie międzywojennym występowały duże zacofanie strukturalne rolnictwa, dysfunkcje porozbiorowe, niski poziom sił wytwórczych, spory analfabetyzm ludności rolniczej, brak przygotowania zawodowego rolników – dlatego w tym okresie starano się rozwijać agronomię społeczną z jej podstawową domeną, tj. działalnością oświatową. Opierała się ona głównie na ruchu społecznym chłopstwa: kółkach rolniczych, kołach gospodyń wiejskich, kołach związków młodzieży wiejskiej, spółdzielniach rolniczych, związkach branżowych oraz izbach rolniczych. Był to także okres budowania fundamentów pod rozwój nauk rolniczych oraz pod profesjonalne doradztwo służące transferowi nowo powstałej wiedzy, gwałtownie przerwany wybuchem II wojny światowej. W powojennej historii wyróżnić można kilka etapów w rozwoju systemu wsparcia rolnictwa w zakresie wiedzy i doradztwa. Cechą wspólną drugiego półwiecza było to, że organizacja, funkcje i zadania służb doradczych były każdorazowo warunkowane ogólnymi celami polityki społeczno-gospodarczej kraju – w mniejszym stopniu faktycznymi potrzebami rozwojowymi rolnictwa i wsi. Choć w pierwszych latach po wojnie próbowano nawiązywać do doświadczeń dwudziestolecia i oddolnie budować transfer wiedzy w rolnictwie (opierając się na organizacjach i izbach rolniczych), to jednak szybko z tego

⁴² W tym m.in. dotyczących rozwoju wsi, agroturystyki, produktów tradycyjnych, energetyki odnawialnej, lokalnych strategii rozwoju i działań w ramach osi LEADER+.

pomysłu zrezygnowano, tworząc (w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych) bardzo upaństwowioną, hierarchiczną i nieefektywną strukturę, której głównym celem była realizacja politycznych decyzji władz, a nie rozwiązywanie problemów rolników. Z czasem (od końca lat sześćdziesiątych) starano się zwiększać efektywność doradztwa i rozwijać badania w naukach rolniczych, których efekty miały być transferowane do rolnictwa. Za przełomowe w okresie powojennym, aż do czasu transformacji ustrojowej, uznać należy następujące daty (Parzonko po 2009):

- lata 1957 i 1959 – gdy reaktywowano działalność kółek rolniczych, w ramach których dwa lata później utworzono stanowisko agronoma gromadzkiego⁴³;
- 1968 r. – gdy powstała Gromadzka Służba Rolna, w skład której wchodził: agronom, zootechnik, asystent agronoma i zootechnika, agromeliorant;
- 1975 r. – gdy utworzono wojewódzkie ośrodki postępu rolniczego (WOPR), którym powierzono opiekę fachową i metodyczną nad gminną służbą instruktorską;
- 1991 r. – gdy na bazie WOPR powstały ośrodki doradztwa rolniczego (ODR), które miały przygotować polską wieś i polskie rolnictwo do funkcjonowania w ramach gospodarki rynkowej, a następnie pomóc jej w dostosowaniu się do wymogów UE.

Dostosowanie produkcji rolno-spożywczej do warunków gospodarki rynkowej oraz wejście Polski do Unii Europejskiej ujawniły szereg (pozafinansowych) czynników, które hamowały (i nadal hamują) innowacyjność polskiego sektora rolnego i wsi. Do takich czynników należy m.in. właśnie ułomność systemu transferu wiedzy. Dotychczas funkcjonujące w tym zakresie instytucje, takie jak ośrodki doradztwa rolniczego, i izby rolnicze oraz innego rodzaju instytucje wdrażania postępu rolniczego przestają w dużej mierze spełniać swoją rolę. Częściowo zostały już zastąpione komercyjnym doradztwem podmiotów sektora usług okołorolniczych – zaliczyć do nich należy m.in. przedsiębiorstwa przemysłu rolno-spożywczego (w ramach integracji pionowej z dostawcami surowców), firmy zajmujące się badaniem rynku, dystrybucją środków produkcji czy też profesjonalnym doradztwem. Usługi świadczone przez te podmioty – często ze względu na cenę oraz na indywidualnie określony cel ekonomiczny oferenta – niestety tylko w ograniczony sposób spełniają rolę przekaznika wiedzy do praktyki (Kozera 2013, s. 170–171). I choć za sprawą coraz większej liczby

⁴³ Oprócz służby rolnej zorganizowanej przy kółkach rolniczych w okresie tym pojawiła się również służba rolna przy spółdzielczości wiejskiej, przemyśle rolno-spożywczym i skupie, a także pracownicy wydziałów rolnictwa i leśnictwa rad narodowych.

różnorodnych podmiotów aktywnych na rynku doradztwa i transferu wiedzy w rolnictwie – są to różne instytucje działające w rolnictwie lub jego otoczeniu (państwowe, samorządowe, prywatne itp.), zróżnicowane pod względem finansowania – powoli zaczyna kształtować się nowy, dość eklektyczny system doradztwa rolniczego (zob. Parzonko 2009), to jednak pozostają obawy, czy z jednej strony niedofinansowane i nieefektywne publiczne doradztwo, z drugiej komercyjnie działające prywatne podmioty będą w stanie odpowiedzieć na współczesne wyzwania wsi i rolnictwa. Do tych ostatnich – oprócz opisanej już wcześniej „zakontraktowanej” i spontanicznie kreowanej wielofunkcyjności wsi i rolnictwa – zaliczyć można m.in. (zob. Haman i in. 2012):

- zastosowania inteligentnych technik rolnictwa precyzyjnego w zrównoważonej produkcji roślinnej;
- opracowanie technologii produkcji dla niskotowarowych gospodarstw;
- rozwój przydomowych przetwórci i lokalnych łańcuchów produkcyjnych;
- racjonalne gospodarowanie wodą i energią w produkcji rolniczej.

Podsumowanie

W niniejszym rozdziale starano się pokazać, jak w poszczególnych okresach historyczno-politycznych ostatniego wieku zmieniały się cele i funkcje, a wraz z nimi instytucje doradztwa rolniczego oraz transferu wiedzy w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Próbowano również zaprezentować, jak konkretne decyzje – niekiedy *stricte* polityczne – wpływały na kształt systemu doradztwa rolniczego, na jego dalsze przemiany instytucjonalne i funkcjonalność z punktu widzenia rzeczywistych potrzeb rolników. Efektywnie funkcjonujący system instytucjonalny sprzyja rozwojowi gospodarstwu oraz wzrostowi zaufania do działań państwa i wzrostowi kapitału społecznego. Wydaje się, że w procesie implementowania zmian instytucjonalnych najważniejsze jest, aby ustanawiając lub modyfikując instytucje formalne, respektować reguły funkcjonujące w społeczeństwie. Należy więc starać się zachować komplementarność instytucji i zwracać uwagę na historyczny proces ich kształtowania, tj. ścieżkę zależności, oraz wartości obowiązujące w społeczeństwie (zob. Sukiennik 2017). Parzonko twierdzi, że konieczność ciągłej zmiany systemu doradztwa jest zjawiskiem naturalnym. Zarówno organizacja doradztwa rolniczego, jak i zakres realizowanych zadań powinny kształtować się w zależności od sytuacji politycznej kraju, od panującej koniunktury rynkowej oraz od zmieniających się warunków funkcjonowania gospodarstw i towarzyszących im zmianom oczekiwań i potrzeb życiowych rodzin rolniczych (zob. Parzonko 2016). W przypadku systemu

doradztwa rolniczego i transferu wiedzy do rolnictwa z pewnością nie zawsze tak właśnie było – co więcej, niektóre decyzje o charakterze zmiany instytucjonalnej były podejmowane nie tylko w opozycji do oczekiwań społecznych, lecz także ze stratą dla faktycznych potrzeb rozwojowych polskiego rolnictwa.

Rolnictwo i jego otoczenie (szeroko rozumiana wieś) oczekuje na rozwiązanie wielu, niekiedy bardzo złożonych problemów, co wymaga udziału licznych instytucji, zespołów oraz warsztatu naukowego i doradczego wspieranego przez specjalistów, również z dziedzin innych niż nauki rolnicze. Jakże zatem wymagania powinien spełniać system transferu wiedzy i doradztwa rolniczego oraz jak powinien on zostać zorganizowany, aby tym wymaganiom sprostać? Odpowiedź na tak postawione pytanie z pewnością nie jest łatwa i wykracza poza zakres merytoryczny niniejszego tekstu. Pewne jest natomiast to, że każdy, kto będzie próbował takiej odpowiedzi udzielić, w pierwszej kolejności powinien powrócić do źródeł andragogiki rolniczej i poczynić założenie, że podstawowym celem, który doradztwo powinno realizować, jest zaspokajanie potrzeb odbiorców porad (Parzonko 2009; Podlaski 2013, s. 9), czyli szeroko rozumianych uczestników tego systemu (nie tylko rolników i przetwórców, lecz także mieszkańców wsi oraz osób zaangażowanych w rozwój obszarów wiejskich). Analizując przedstawioną w niniejszym opracowaniu ponad stuletnią historię zmian instytucjonalnych w systemie doradztwa i transferu wiedzy w rolnictwie (lub szerzej, transferu wiedzy na wieś) oraz porównując ją z nowymi wyzwaniami wsi i rolnictwa, a także z celami i funkcjami, które obecnie stawia się przed doradztwem, można mieć wrażenie, że niestety w naszym kraju do dziś nie wykształcił się model (doradztwa), który odpowiadałby rzeczywistym potrzebom rozwojowym polskiej wsi.

1918: Początki agronomii społecznej i niwelowania różnic porozbiorowych – wypracowywanie wspólnych ram systemowych i instytucjonalnych dla rolnictwa

1925: Reforma rolna i powstanie ośrodków naukowych rolnictwa

1945: Przywrócenie stanowisk instruktorskich w rolnictwie – głównie przy izbach rolniczych

1956: Powstanie Rolniczych Rejonowych Zakładów Doświadczalnych

Krajowy Zjazd Kółek Rolniczych – uchwała, iż agronom ma być zatrudniony w każdej gromadzie

Stworzenie Funduszu Rozwoju Rolnictwa

1963: Służba doradcza podzielona na specjalistów od produkcji roślinnej (agronomie gromadzcy) i zwierzęcej (zootechnicy gromadzcy)

1968: Reforma służb rolnych – powstaje Gromadzka Służba Rolna Początek państwowego doradztwa rolniczego

1975: Powstanie Wojewódzkich Ośrodków Wsparcia Rolnictwa oraz Gminnej Służby Rolnej

1991: Powstanie ODRów. Zmiana celów doradztwa rolniczego (nastawienie prorynkowe) i oddzielenie działalności doradczej i produkcyjnej

1999: Rozpoczęcie przygotowań do integracji z UE

2004: Akcesja i nowe zadania dla doradztwa (jak funkcjonować w ramach UE)

Oś diachroniczna: kształtowanie się systemu doradztwa rolniczego (oprac. własne)

Bibliografia

- Arthur B. (1989). Competing technologies, increasing returns and lock-in by historical events. *The Economic Journal*, 99 (394), 116–131.
- Brodnicki Z., Chytek E.K. (1999). *Doradztwo w agrobiznesie*. Olsztyn: Wydawnictwo ART.
- Bronikowski W. (1934). *Drogi postępu chłopca polskiego*. Puławy: PIW.
- Chytek E.K. (1996). Ocena funkcjonowania doradztwa rolniczego w Polsce. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 2.
- David P. (1992). Heroes, herds and hysteresis in technological history: Thomas Edison and the battle of the system reconsidered. *Industrial and Corporate Change*, 1.
- Decyzja Prezydium Rządu nr 44/81 z dn. 24–08-1981 r. w sprawie usprawnienia działalności oraz poprawy warunków pracy pracowników gminnej służby rolnej i służby doradczej wojewódzkich ośrodków postępu rolniczego. Inwentarz archiwalny IPN (podzespół: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1956–1990, Seria: Materiały administracyjne, Podseria: Departament III).
- Doroszewski W. (red.) (1958–1962). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Drygas M. (1996). Cele, zadania i struktura systemu wiedzy rolniczej. W: *Doradztwo rolnicze jako ogniwo systemu wiedzy rolniczej w procesach modernizacji wsi i rolnictwa oraz integracji z Unią Europejską*. Poświętne: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Europe's Agenda 2000. Strengthening and widening the European Union, Europe on the move (1999)*. Brussels: European Commission. http://aei.pitt.edu/15088/1/MOVE-EUROPESAGENDA2000-1999_1.pdf [dostęp: 5.02.2018].
- Farkowski Cz., Cegielski L. (1969). *Instytucje rolnicze i współpracujące z rolnictwem w Polsce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Firlej K., Rydz A. (2012). System doradztwa rolniczego w Polsce oraz jego wykorzystanie w ramach działania 114 PROW 2007–2013. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 5, 199–222.
- Frąk J. (1946). Akcja organizacji wsi i gospodarstw wiejskich. *Oświata rolnicza 1946*, 5.
- Grabińska J. (2004). Zarys rozwoju oświaty rolniczej w Polsce do 1939 roku. *Szkice Podlaskie*, 12, 81–86.
- Haman J., Hołownicki R., Michatek R., Żmija J. (2012). Misja nauk rolniczych w rozwoju polskiego sektora rolno-spożywczego. *Inżynieria Rolnicza*, 4 (139), t. 1, 465–483.
- Jaki system doradztwa rolniczego w Polsce po 2013 r.?* (2013) (materiał z konferencji w Senacie). Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. <https://www.senat.gov.pl/aktualnosci/art,1564,konferencja-jaki-system-doradztwa-rolniczego-w-polsce-po-2013-r.html> [dostęp: 12.02.2018].
- Jeżyńska B. (2012a). *Wizja systemu doradztwa rolniczego w kontekście propozycji legislacyjnych Komisji Europejskiej*. Biuro Analiz Sejmowych, BAS 2405/12A.
- Jeżyńska B. (2012b). System doradztwa rolniczego w założeniach pakietu legislacyjnego WPR 2020. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 4.
- Kłodziński M., Rosner A. (red.) (1997). *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

- Kondraszuk T., Parzonko A. (2012). Transfer wiedzy do praktyki rolniczej – polskie i niemieckie doświadczenia. *Wieś i Rolnictwo*, 21 (155), 161–167.
- Konopka K. (2011). *Reformy agrarne w II Rzeczypospolitej Polskiej i ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy Polski*. Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Kozera M.E. (2013). Uwarunkowania transferu wiedzy w polskim rolnictwie. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 15 (3).
- Król M.A. (2013). *Model doradztwa rolniczego w Polsce na tle rozwiązań przyjętych w wybranych krajach członkowskich Unii Europejskiej*. Warszawa: FAPA/SAEPR.
- Kujawiński W. (2009). *Metody doradztwa, cz. 1 – Podstawy doradztwa rolniczego*. Poznań: CDR Brwinów, Oddział Poznań.
- Kuźma J. (1988). *Doradztwo rolnicze*. Warszawa: PWN.
- Matuszak E. (2002). Doradztwo rolnicze w kontekście integracji z Unią Europejską. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 3–4.
- Maziarz C. (1975). *Podstawy ogólne metodyki doradztwa rolniczego*. Karniowice: Rolniczy Rejonowy Zakład Doświadczalny.
- Maziarz C. (1984). *Andragogika rolnicza*. Warszawa: PWN.
- Maziarz C. (1986). *Andragogika rolnicza*. W: K. Wojciechowski (red.), *Encyklopedia oświaty i kultury dorosłych*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Mieszczankowski M. (1983). *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Parzonko A. (2005). Doradztwo rolnicze w Polsce i wybranych krajach. W: M. Adamowicz (red.), *Zarządzanie wiedzą w agrobiznesie w warunkach polskiego członkostwa w Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Parzonko A. (2006). *Rola doradztwa w rozwoju rolniczych grup producenckich*, Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Parzonko A. ([po] 2009). *Tendencje zmian w systemie doradztwa rolniczego w Polsce*. https://e.sggw.pl/pluginfile.php/91376/mod_resource/content/0/zjazd%202/Tendencje%20zmian%20w%20systemie%20doradztwa%20rolniczego%20w%20Polsce.pdf [dostęp: 1.06.2018].
- Parzonko A. (2010). Znaczenie doradztwa rolniczego w przemianach społecznych na obszarach wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 12 (2).
- Parzonko A. (2016). *Wybrane aspekty doradztwa rolniczego w Polsce*. *Economic and Regional Studies*, 9 (3), 121–131.
- Pawlikowski W. (1975). *Agronomia społeczna. Rozwój agronomii społecznej w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: PWN.
- Podlaski S. (2009). Wyższe kształcenie rolnicze – świat a Polska. *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych*, 542, 23–31.
- Podlaski S. (2013). Ewolucja agronomii jako dyscypliny naukowej. *Fragmenta Agronomica* 30 (3).
- Przychodzeń Z.J. (1992). *Zarys dydaktyki doskonalenia zawodowego w rolnictwie*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

- Sikorska-Wolak I. (1998). Geneza i rozwój doradztwa rolniczego w Polsce. W: *Zagadnienia doradztwa rolniczego*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Stopa bezrobocia w latach 1990–2017 (2017). Warszawa: GUS. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/bezrobocie-rejestrowane/stopa-bezrobocia-w-latach-1990-2017,4,1.html> [dostęp 7.02.2018].
- Sukiennik J. (2017). Path Dependence – Proces Przekształceń Instytucjonalnych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 493.
- Surzycki S. (1928). *Rozwój wiedzy rolniczej w Polsce*. Kraków: Księgarnia Gebethnera i Wolffa w Krakowie.
- Turoś L. (1975). *Andragogika. Zarys teorii oświaty i wychowania dorosłych*. Warszawa: PWN.
- Urban M. (1966). *Wybrane zagadnienia poradnictwa rolniczego*. Targoszyń: RZDD.
- Wawrzyniak B.M. (2000). *Doradztwo w agrobiznesie*. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku.
- Wawrzyniak B.M. (2011). Sposoby kształtowania systemów doradztwa rolniczego w świetle prawodawstwa polskiego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 4.
- Wiatrak A. (2003). Charakterystyka, ocena i kierunki doskonalenia doradztwa rolniczego w Polsce. *Wieś i Rolnictwo*, 3/4, 20–33.
- Wiatrak A. (2013). *Doradztwo rolnicze w literaturze – stan badań krajowych i europejskich*. W: J. Kania, L. Leśniak (red.), *Publiczne doradztwo rolnicze wobec wyzwań przyszłości i oczekiwań mieszkańców wsi*. Kraków: CDR Brwinów, Oddział Kraków.
- Wilkin J. (2008). *Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich*. W: M. Kłodziński (red.), *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Wilkin J. (red.) (2010). *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Wojtysiak A. (1937). Polski system agronomii społecznej. *Agronomia społeczna i szkolnictwo rolnicze*, 11.
- Zawisza S. (2012). Przemiany systemu doradztwa rolniczego w Polsce w świetle potrzeb doradczych. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 3.
- Zawisza S. (2013). *Potrzeby doradcze w świetle opinii rolników i przemian systemu doradztwa rolniczego w Polsce*. W: J. Kania, L. Leśniak (red.), *Publiczne doradztwo rolnicze wobec wyzwań przyszłości i oczekiwań mieszkańców wsi*. Kraków: CDR Brwinów, Oddział Kraków.

Akty prawne

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 listopada 1972 r. w sprawie zasad organizacji zadań i wynagradzania gminnej służby rolnej (Dz.U. z 1972 r. Nr 49, poz. 318).
- Uchwała nr 88 Prezydium Rządu z dnia 22 lutego 1956 r. w sprawie powołania rolniczych rejonowych zakładów doświadczalnych oraz rolniczych rad naukowo-technicznych przy prezydiach wojewódzkich rad narodowych (M.P. z 1956 r. Nr 25, poz. 358).
- Uchwała nr 208 Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 1970 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rolniczych rejonowych zakładów doświadczalnych (M.P. z 1970 r. Nr 43, poz. 342).

- Uchwała nr 125 Rady Ministrów z dnia 10 lipca 1975 r. w sprawie utworzenia wojewódzkich ośrodków postępu rolniczego [uchwała nie została opublikowana].
- Uchwała nr 126 Rady Ministrów z dnia 10 lipca 1975 r. uchylająca uchwałę w sprawie organizacji i zakresu działania rolniczych rejonowych zakładów doświadczalnych (M.P. z 1975 r. Nr 23, poz. 146).
- Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. z 1926 r. Nr 1, poz. 1 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 13 października 1998 r. Przepisy wprowadzające do ustawy reformującej administrację publiczną (Dz.U. z 1998 Nr 162, poz. 1144 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 22 października 2004 r. o jednostkach doradztwa rolniczego (Dz.U. z 2004 r. Nr 251, poz. 2507 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie (Dz.U. z 2009 r. Nr 31, poz. 206 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 22 czerwca 2016 r. o zmianie ustawy o jednostkach doradztwa rolniczego (Dz.U. z 2016 r., poz. 1176).
- Zarządzenie nr 27 Ministra Rolnictwa z dnia 25 marca 1963 r. w sprawie powołania i ustalenia zadań zootechników gromadzkich.